

L'epigrafia antiga dels hipogeus de Menorca

Ancient epigraphy on the *hypogea* of Menorca

BARTOMEU OBRADOR CURSACH

Universitat de Barcelona. Departament de Filologia Clàssica, Romànica i Semítica
Gran Via de les Corts Catalanes, 585, E-08007 Barcelona
obradorcursach@gmail.com

JOAN C. DE NICOLÁS MASCARÓ

Centro de Estudios Fenicios y Púnicos
C/ Vives Llull, 115, 4t 2a, E-07703 Maó
joandenicolas@yahoo.es

CARLES MÚRCIA SÀNCHEZ

Universitat de Barcelona. Departament de Filologia Clàssica, Romànica i Semítica
Gran Via de les Corts Catalanes, 585, E-08007 Barcelona
carlesmurcia@ub.edu

Aquest article recull un total de vint-i-dues inscripcions breus d'època romana procedents d'onze hipogeus d'arreu de l'illa de Menorca, algunes de les quals romanien inèdites. El conjunt, tot i compartir suport, és divers pel que fa als continguts. Entre d'altres, hi ha mostres de religiositat (paganes, com és el cas del teònim romà *Summanus*, i cristianes), un epitafi (dedicat a *Honorius*), tres mencions a Vespasià i una sèrie d'antropònims insòlits (*Iasidur*, *Tasidur*, *Iucuta*, *Iaso*, *Iaguren*) per als quals es proposa un origen nord-africà i més concretament paleoamazic.

PARAULES CLAU

EPIGRAFIA HIPOGEA, EPIGRAFIA LLATINA, EPIGRAFIA CRISTIANA, *SUMMANUS*, AMAZIC, MENORCA, ILLES BALEARS

This paper gathers 22 inscriptions (some of them unpublished) dated to Roman period and read on the walls of 11 hypogea from Minorca (Balearic Islands). Although they share a similar context, their contents are diverse: they contain religious texts (the rare Roman god *Summanus*, as well as some Christian formulae), an epitaph (to *Honorius*), three graffiti with Vespasianus and some personal name (*Iasidur*, *Tasidur*, *Iucuta*, *Iaso*, *Iaguren*) suggested to have a North-African origin, more concretely Paleo-Amazigh.

KEYWORDS

HYPOGEAN EPIGRAPHY, LATIN EPIGRAPHY, CHRISTIAN EPIGRAPHY, *SUMMANUS*, AMAZIGH, MINORCA, BALEARIC ISLANDS

Data de recepció: 29-05-2019. Data d'acceptació: 19-12-2019

D'ençà el segle XIX es tenia coneixença d'inscripcions antigues, majoritàriament en alfabet llatí, en hipogeus de l'illa de Menorca. Malauradament, però, diverses causes han fet que prudentment hagin estat poc considerades per la comunitat científica. No debades, fins fa ben poc es reduïen a dues troballes aïllades, un hipogeu a la Cala Sant Esteve, avui dia perdut, i un altre a Torrellafuda, publicat de manera provisional. Com a conseqüència, a més a més, d'unes lectures dubtoses, especialment en el segon d'aquests dos casos, també han sorgit unes interpretacions precàries, quan no altament especulatives. Davant d'aquesta situació, les pàgines que segueixen pretenen oferir una visió general de les inscripcions conegudes (algunes fins ara inèdites) després d'una petita introducció al poc que se sap sobre els hipogeus en època romana (fig. 1). Finalment, s'ha considerat pertinent com a colofó afegir una primera aproximació a la insòlita antroponímia que documenten aquestes inscripcions.

1. La pervivència romana dels hipogeus talaiòtics del Ferro II a Menorca

1.1. Els hipogeus i el santuari rupestre de Calescoves (Alaior)

Els hipogeus del Ferro II de Menorca han estat poc estudiats amb criteris fiables per raons molt diverses. Una de les principals és la dificultat de trobar jaciments intactes per mor de l'habitual reutilització per part dels pagesos illencs al llarg de la història com a estables per al bestiar, quelcom que implicava molt sovint el buidatge dels sediments dels hipogeus i de vegades l'alteració de l'estructura original. A més a més, els espolis reiterats d'algunes unitats són també un element dissuasiu per als estudiosos, atès que la sostracció de material i l'alteració dels estrats en dificulten l'estudi.

Les excavacions desenvolupades per Cristòfol Veny en els anys seixanta i setanta en la gran necròpolis d'hipogeus de Calescoves (Alaior) tot just aportaren unes poques evidències de la seva reutilització en època romana. De fet, com que només es trobaren uns fragments aïllats de ceràmica romana en els hipogeus 56 i 57, Veny va concloure que la majoria d'hipogeus estaven tancats o en desús quan els romans conquistaren l'illa el 123 a. C. (Veny, 1982: 366). Tanmateix, tot just va fer menció del refugi naval que van ser les dues cales de Calescoves en temps del *mare apertum*, així com la vintena d'inscripcions dels segles II i III d. C. incises en la paret d'una balma al costat de la Cova de l'Església o dels Jurats, en què es menciona una celebració per les calendes de maig. Aquestes inscripcions ja foren documentades per Joan Ramis i Ramis (1817: 83-120) i incloses al *CIL* (II 3718-3724) per Hübner. Posteriorment, també foren comentades per Cristòfol Veny a *CIBal* 135-156 (amb introducció a les pàgines 160-162) i Raimondo Zucca (1998, 201-202 i 216, n. 47). Més recentment, els professors Marc Mayer (a Orfila *et al.*, 2016: 77-88; vegeu

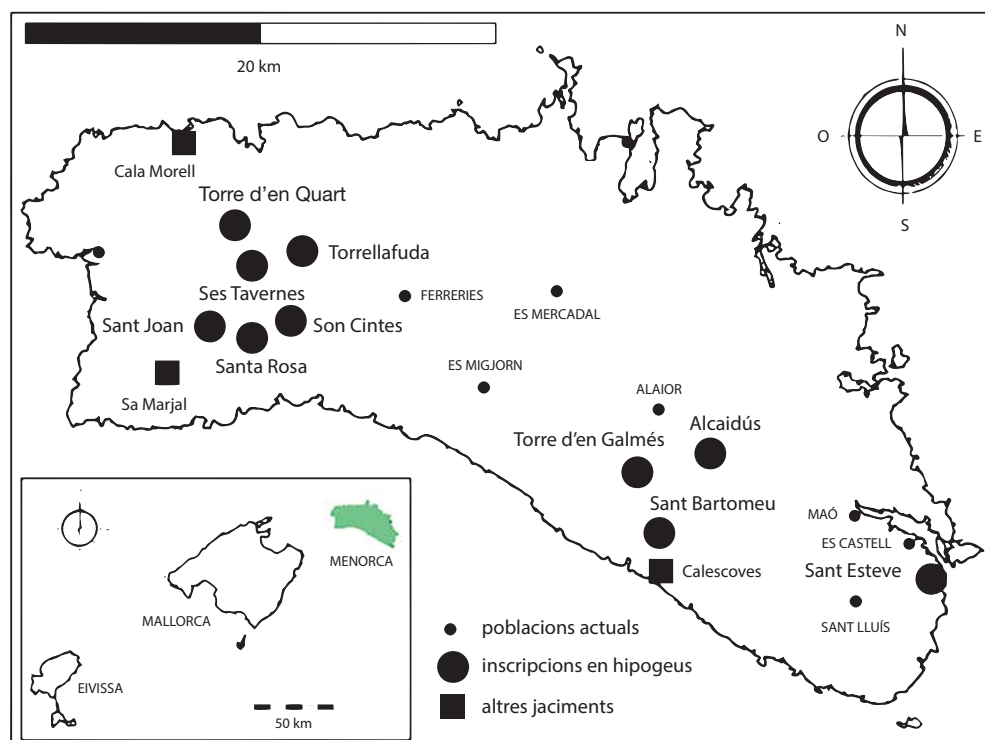

Figura 1. Situació dels hipogeus estudiats.

també Mayer 2017, 233-236) i Jaume Juan Castelló (en premsa) les han estudiat amb detall i, tot oferint una lectura i una interpretació millorades, han conclòs que aquestes inscripcions documenten la celebració anual el 21 d'abril (*XI Kal(endas) Maias* en la inscripció) de la *Natalis Urbis*, el mític naixement de la ciutat de Roma, o de les *Parilia*, com a mínim entre 150 i 230 d. C. (per les dates consulars). A la cova adjunta als panells amb inscripcions també s'han fet algunes intervencions a les quals ens referirem.

Bo i tornant a les referències sobre els materials romans recuperats en els dos hipogeus esmentats, C. Veny classifica aquests hipogeus en el tipus III, el més tardà de tots, que es data entre el segle VI a. C. i la romanització (Veny, 1982: 393). L'hipogeu número 56, amb restes d'un pati exterior rectangular, cambra de planta tetralobular i espais delimitats per cinc pilastres radials, va proporcionar unes poques restes d'aixovar (Veny, 1982: 186-189, fig. 177 i 118), entre les quals hi havia alguns fragments de ceràmica feta a torn, d'un bol o plat fons de *terra sigillata* africana, de la forma Lamboglia 1 o Hayes 8, de les variants més antigues, quelcom que permet datar-les entre finals del segle I i la segona mitat del II d. C.

L'hipogeu 57, a poca distància de l'anterior, és també del tipus III i té un pati rectangular llarg i estret davant de l'entrada, amb una cambra irregular entre ovalada i

pentagonal, de 8 per 10 m, sense columnes exemptes i amb una sola pilastra radial de secció semicircular que delimita un petit espai corb. De les escasses restes significatives de cultura material recuperades per Veny, ens interessen aquí els fragments de vasos de parets fines i de vaixel·la nord-africana del tipus de la *terra sigillata* africana, de la forma Lamboglia 10 o Hayes 23, datada habitualment entre el segle II i el III d. C. (Veny, 1982: 190-193, figs. 119-120).

Les poques evidències d'ofrenes d'època romana procedents originalment dels patis o de les cambres dels hipogeus 56 i 57 mostren, si més no, una lleugera pervivència dels rituals de la mort en els hipogeus talaiòtics fins a temps avançats de l'Imperi Romà, com s'esdevé de manera paral·lela en els contextos no-funeraris dels santuaris talaiòtics amb taula. Sense bandejar Calescoves i la seva gran concentració d'hipogeus i coves naturals que formen la major i més notable necròpolis de l'illa i la funció en la mateixa època d'aquestes mateixes cales com a refugi d'embarcacions i desembarcament de productes comercials, cal fer esment, encara que sigui breu, de la funció religiosa de l'esmentada Cova de l'Església o dels Jurats i del seu entorn immediat. La relectura a partir de 2007 dels professors Marc Mayer i Jaume Juan Castelló de les inscripcions situades en la balma fora de la cova que hem esmentat ja és prou significativa i també ho són les evidències d'uns rituals culturals, sense vinculació específica amb la mort, a l'interior de la cova, segons es desprèn de les excavacions parcials entre els anys 2010 i 2012 sota la direcció dels professors Margarita Orfila, Marc Mayer i Giulia Baratta datats entre finals del segle III o principis del II a. C. i als moments finals del segle I d. C., encara que altres materials podrien arribar fins al segle III (Orfila, Mayer i Baratta, 2012: 416; Sánchez, Orfila, Gutiérrez y Marín, 2016: 192-193). Sembla clar, doncs, que aquesta cova natural ja s'emprava com a santuari abans de les celebracions documentades per les inscripcions, en un moment en què els hipogeus més tardans de la zona encara acollien rituals funeraris.

1.2. Els patis dels hipogeus de Cala Morell (Ciutadella)

Cap al ponent de l'illa, a una altra de les grans necròpolis, la de Cala Morell, al nord de Ciutadella, datada entre les acaballes del Calcolític i el començament del Bronze fins al segle II d. C., hi ha uns altres dos hipogeus, el 9 i el 10, també amb pati rectangular davant de l'entrada, que poden afegir algunes dades d'interès sobre la presència d'ofrenes en rituals funeraris fins a gairebé el segle II d. C. (Juan Benejam, 1998: fig. 4). Les excavacions desenvolupades pel Museu de Menorca el 1993 i el 1995 en els patis dels dos hipogeus van permetre la recuperació del buidatge de les respectives cambres funeràries que es produí quan els hipogeus ja havien perdut la seva primera funció (Juan Benejam, 1998: 289). Per tant, és palès que els materials recuperats no estaven en el seu context original i per la manca d'informació estratigràfica, com en el cas dels hipogeus 56 i 57 de Calescoves, no ofereixen dades del ritual funerari practicat tant a l'interior de la cambra com en els patis respectius davant de l'entrada dels hipogeus.

Els materials que ofereixen informació cronològica es divideixen en tres grups: el primer, entre finals del segle III i les dècades finals del II a. C., coetanis de la data de la conquesta romana; un segon grup format per ceràmiques ebusitanes tardanes i parets fines de mitjans del segle I d. C. i, finalment, el tercer grup, amb ceràmiques s'han de datar en el segle II d. C., grup que ens interessa especialment per a evidenciar la continuïtat entre l'activitat funerària i el corresponent dipòsit d'ofrenes en el moment ja avançat de l'Imperi. Els objectes més significatius que provenen de l'hipogeu 9 són una cassoleta de base estriada de forma Lamboglia 10a o Hayer 23B, fragments d'una tapadora de vora fumada Ostia I, 264 i un bol de *terra sigillata* africana de forma Lamboglia 2a, tots de producció africana i datats en el segle II d. C. El mateix autor deixa clar que la necròpolis deixà de ser emprada en la segona mitat del segle II d. C. (Juan Benejam, 1998: 832-834, fig. 4; 1999: 48, lám. VI).

1.3. Uns testimonis més de sa Marjal (Ciutadella)

Entre els objectes als quals hem pogut tenir accés en una col·lecció particular procedents d'un hipogeu del tipus II de la part sud del terme de Ciutadella, en la zona de sa Marjal, hi ha una bona representació de gerretes ibèriques de pasta grisa, alguns ungüentaris fusiformes d'època hel·lenística i alguna peça de ceràmica campaniana calena, objectes que poden datar-se entre els segles III i II a. C.; però també hi ha objectes més tardans, dels inicis de l'Imperi, com uns vasos de parets fines d'època augustal i tiberiana, Mayet XIV i XXVIII, un bol de *terra sigillata* itàlica Conspectus 33 amb segell *Zoili* (CVA² 2544), diverses llànties de mitjan segle I d. C. i potser fins i tot d'inicis del segle II. Tots aquests objectes, com en el cas de Calescoves i Cala Morell, no ofereixen dades estratigràfiques, encara que són evidències de la continuïtat de les ofrenes funeràries en hipogeu talaiòtics en plena romanització i fins al segle II d. C.

2. Les inscripcions dels hipogeu

2.1. Hipogeu *Diodorus*, Torrellafuda (Ciutadella)

L'hipogeu conegut amb el nom de *Diodorus* és sense cap mena de dubtes el més fecund pel que fa a l'epigrafia. S'ubica en la Tanca de sa Talaia, o bé dins del recinte emmurallat, tot just definit per diversos trams de defensa, o bé en l'entorn més immediat del gran poblat talaiòtic de Torrellafuda,¹ un dels més rellevants de la meitat occidental de l'illa per

1. Seguint els usos del Departament de Cultura del Consell Insular de Menorca, no fem públiques més que localitzacions aproximades dels hipogeu estudiats en aquest article per a evitar possibles danys causats per visites incontrolades, actes vandàlics o espolis. La informació detallada ha estat facilitada a la susdita institució, encarregada de la custòdia del patrimoni arqueològic de l'illa.

la monumentalitat del seu talaiot i del santuari de taula.² A part d'aquests monuments, també s'hi poden copsar trams del mur perimetral amb una de les portes i vàries poternes, nombroses restes estructurals dels anomenats cercles o habitatges posttalaiòtics i diversos hipogeus alguns dels quals contenen gravats d'interès, com diversos vaixells, deixant de banda les ja famoses inscripcions entre les quals es llegeix el nom de *Diodorus*.

Tot i la rellevància de tot el jaciment, són pocs els estudis centrats en aquest lloc. En els anys seixanta del segle xx Maria Petrus feu una petita intervenció en el santuari en el marc del programa de recerca dirigit pel Dr. Lluís Pericot sobre l'Edat del Bronze a les illes Balears, finançat per la Fundació Juan March (Petrus, 1967). Alguns dels materials procedents d'aquesta excavació es conserven al Museu de Menorca i foren publicats per Plantamor (1991: 348). Més recentment, el 2014 i 2015, el Projecte Modular, equip centrat especialment en Son Catlar, feu un estudi topogràfic del tram del traçat de la muralla de Torrellafuda i prospeccions intensives fora del poblat, juntament amb una primera aproximació al context material associat a les solucions constructives de tipologia púnico-hel·lenística. Encara que es documentaren materials de totes les èpoques que es coneixen per a aquest assentament (talaiòtica, posttalaiòtica, romana republicana, altimperial i medieval islàmica), es detectà un especial increment demogràfic en el marc de la II Guerra Púnica i la posterior conquesta romana (Jiménez *et al.*, 2017: 185, 197-198).

Centrant-nos en l'hipogeu amb material epigràfic, es constata que, encara que Josep Mascaró Pasarius donà a conèixer les inscripcions el 1953 (també 1953-1954: 346 i 349) i que el 1965 C. Veny va incloure en el seu corpus d'inscripcions antigues de les Illes tres dels textos conservats (*CIBal* 168, 169 i 177), aquest testimoni tot just ha rebut atenció per part dels estudiosos. Això darrer queda explicat si hom té en compte que no hi ha hagut cap altra publicació posterior a la de Veny fa més de cinquanta anys, amb lectures més que dubtoses.

Davant de la manca de paral·lels de les lectures publicades, no han faltat intents de tractar aquests textos com un testimoni de la llengua preromana de l'illa. Ara bé, aquestes aproximacions no poden ser considerades fins a una lectura definitiva i completa dels textos. De fet, és ben poca la informació fiable que pot extreure's d'aquest hipogeu de moment; afortunadament, s'ha donat a conèixer que el professor Marc Mayer n'està estudiant el material epigràfic, quelcom que de ben segur ajudarà a esclarir aquesta qüestió.

Encara que hem d'esperar els resultats d'aquests investigador per a conèixer millor les inscripcions, hem considerat incloure en aquesta recopilació un detall que serà rellevant per a la visió de conjunt final. Sabem que una de les inscripcions consisteix només en un antropònim, *Diodorus* (*CIBal* 168), que ha servit per a donar nom a l'hipogeu en la literatura científica. Es tracta, evidentment, de la llatinització d'un nom d'origen grec, Διόδωρος 'regal de Zeus'. Ara bé, *Diodorus* no és l'únic antropònim inscrit de manera aïllada en aquesta paret, atès que trobem dos noms més un poc més amunt (fig. 2), un dels

2. Encara que els tres elements que la formaven han caigut o s'han trencat, ofereixen magnífiques possibilitats per al seu estudi i la seva reconstrucció en el futur.

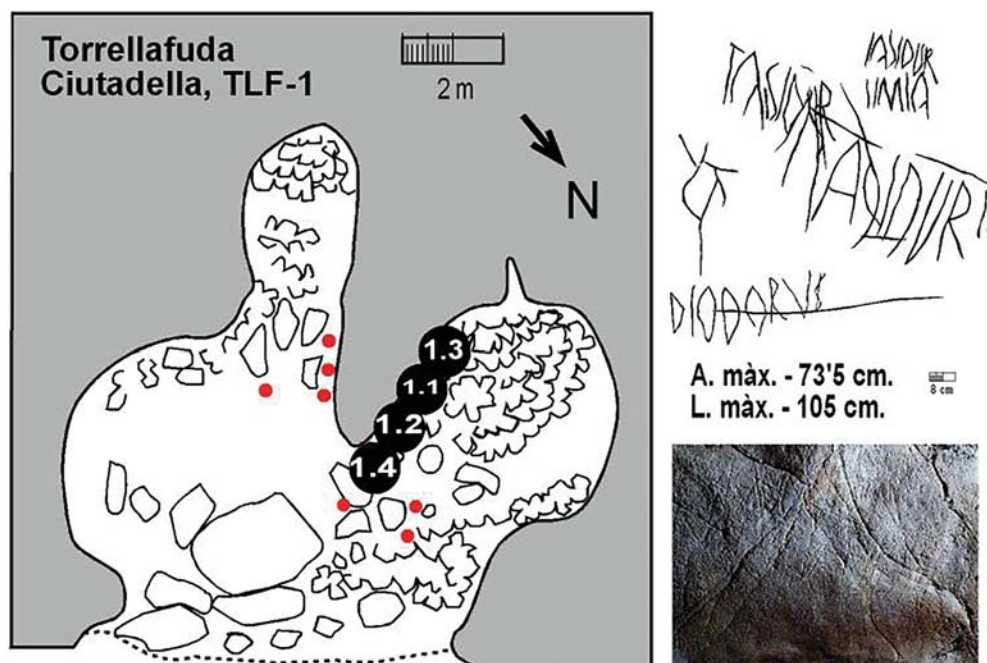

Figura 2. Planta de l'hipogeu de Torrellafuda TLF-1 (*Diodorus*), amb la localització, còpia i fotografia de les inscripcions 1.1-1.4.

quals ha estat escrit dues vegades per mans diferents (una de les quals amb una seqüència encara críptica):

Iasidur
Tasidur *V²MIA*
Iasidur
Diodorus

El primer antropònim és *Iasidur* (núm. 1.1) i es troba dalt de tot de la paret. La inscripció fa 13,6 cm de llarg i les lletres, entre 6 i 7 cm d'alt. Davall d'aquest nom i probablement fet en el mateix moment, es troba la seqüència *V²MIA*, la primera lletra de la qual, feta amb dos traços rectes quasi paral·lels, s'assembla molt a d'altres ⟨u⟩ de la mateixa paret. A l'esquerra es llegeix sense problemes una clara variant de *Iasidur*: *Tasidur* (núm. 1.2). Aquesta darrera inscripció, amb una ⟨a⟩ molt semblant a la de la primera, fa 19 cm de llarg i les seves lletres oscil·len entre els 11 i els 13 cm d'alçada. A sota, es troba una segona inscripció amb el nom *Iasidur* (1.3.), que es considerablement més gros que la resta: 26,5 cm de llarg i les lletres, entre 17 i 19 cm d'alt. Finalment, a sota, s'hi troba el conegut *Diodorus* (núm. 1.4, *CIBal* 168), de 15,5 cm de llarg i lletres de 7 a 10 cm d'alt. Hi ha diferències considerables en els traços dels diferents antropònims, motiu pel qual els

considerem inscripcions diferents. La lletra ⟨a⟩ del segon *Iasidur* té el traç central totalment horitzontal, mentre que en la primera inscripció és oblic. A més a més, la part inferior de la lletra ⟨d⟩ es recolza en un traç recte, que arriba a les lletres contigües, quelcom que no es troba en la primera. Deixem per a l'estudi del conjunt (§3) la interpretació i la filiació d'uns antropònims tan inusuals com *Iasidur* i *Tasidur*. Finalment, cal recordar que hi ha més inscripcions repartides per diferents punts de l'hipogeu, que contenen seqüències més llargues i que, un cop fet l'estudi del professor Marc Mayer, tal volta puguin oferir més dades sobre la presència i funció del conjunt.

2.2. Hipogeu a sa Torre d'en Quart (Ciutadella)

Entre els llocs de Son Quart i sa Torre d'en Quart, també a Ciutadella però un poc més al nord que l'anterior, es troba un poblat talaiòtic de gran extensió (SQU-02) on hi ha restes de tres talaiots, un possible santuari i altres construccions indeterminades, amb abundants evidències de reutilització continuada en el temps. Hi ha també diversos hipogeu associats a aquest poblat, un dels quals, el TDQ-2, situat dins del lloc de sa Torre d'en Quart, és prou gros, d'uns 40 m² i certa complexitat, amb sis lòbuls separats de vegades per pilastres i tres fornícules o grans *cubicula*, l'accés al qual consisteix en un passadís allargat mitjançant murs de pedra petita que tapen bona part de l'espai de la cavitat. Conté nombrosos gravats, alguns dels quals ja van ser publicats (De Nicolás Mascaró, Ibáñez Orts, Arnau Fernández i Zubillaga 2015: 255-256). A part dels diferents motius de tipus simbòlic i de difícil interpretació, hi ha diverses inscripcions, algunes de les quals són clarament postmedievals, encara que hi ha dos textos llatins gravats al sostre (fig. 3).

La inscripció més llarga (núm. 2.1) és un sintagma llatí format per dos mots que fa 81 cm de llarg, amb lletres que oscil·len entre els 10 i els 14 cm d'alçada. El text mostra una lleugera curvatura i, per la conservació de la superfície on es troba, sembla complet. Cal destacar la pèrdua de la segona lletra per l'erosió de la superfície pètria i la forma de la lletra ⟨a⟩ amb un traç oblic. En el text es llegeix, sense dificultats:

r[u]rum bonitas

La restitució de la segona lletra per part dels diversos editors (De Nicolás Mascaró, Ibáñez Orts, Arnau Fernández i Zubillaga 2015, 255) pot donar-se per bona atès que l'alternativa *r[e]rum bonitas*, 'la riquesa de les coses', sembla més un poc ambigua i sense paral·lels. Així doncs, podem traduir aquests breu text com 'la riquesa dels camps' que, tot i que no té cap paral·lel epigràfic, és molt semblant a diverses locucions documentades en la literatura llatina d'època clàssica: *agrorum bonitas*, 'la riquesa dels camps' (Caes., *B.G.* 1.28 y Cic., *Agr.* 2.42); *bonitas praediorum*, 'la riquesa de les finques' (Cic., *S. Rosc.* 7.20); *bonitas soli*, 'la riquesa del terreny' (Quint., *Inst.* 2.19.2); *terrae bonitate*, 'la riquesa de la terra' (Lucr. 5.1247), etc.

Figura 3. Planta de l'hipogeu de la Torre d'en Quart TDQ-1, amb la localització, còpia i fotografia de les inscripcions 2.1 i 2.2.

Segurament haguem d'interpretar aquesta inscripció com a aclamació cultural propiciatòria dels conreus. Si bé la presència en un context eminentment funerari com és el d'aquest hipogeu propicia que puguem pensar en un tipus de culte ctònic relacionat amb la fertilitat, és tan poc el que sabem sobre la cultura immaterial de les poblacions autòctones de Mallorca i Menorca que només podem especular amb aquesta possibilitat.

La lectura de la segona inscripció (núm. 2.2), que consisteix en una única paraula, és segura, tot i que els primers editors no sàpiguen com interpretar-la. Fa 28,7 cm de llarg i les lletres oscil·len entre els 5 i els 8 cm d'alçada. A diferència de la primera inscripció, aquí el traç central de la lletra ⟨a⟩ és clarament horitzontal. Aquesta és la lectura, una altra vegada sense cap problema:

Iucuta

Atesa la presència d'antropònims en altres hipogeus, com *Iasidur* o *Diodorus*, el més senzill és pensar que es tracti d'un altre nom. Per fortuna, aquesta possibilitat es pot confirmar, perquè tenim un clar paral·lel en un epitafi tardà en marbre (Rebuffat, 1977: 29-30 núm. 1308 i pl. 6 i IAM 255) trobat en l'antiga ciutat de *Thamusida* (propera a l'actual Kenitra, Marroc):

D(is) s(acrum) m(anibus)
Iucuta
uix(it) arj(s) p(lus) m(inus)
XVI m(ater) pos(uit)

Rebuffat (1977, 29), el primer editor, va considerar la possibilitat que *Iucuta* fos una «pronúncia local» de l'antropònim femení llatí *Iucunda*, motiu pel qual va preferir desenvolupar les abreviatures de la darrera línia com *m(aritus) pos(uit)*. Tanmateix, avui sabem que es tracta d'un nom masculí paleoamazic (vegeu §3). Tot i que la distància geogràfica de Menorca i *Thamusida* és prou considerable per a tenir recels sobre aquesta identificació, no és l'únic antropònim amb aquest origen del petit corpus d'inscripcions hipogeues.

2.3. Cova des Pestell d'Enfora, Sant Joan Gran (Ciutadella)

Prop de Sant Joan Gran, es Lloc des Pou i Sant Joan de Missa, al sud de Ciutadella, i ocupant part de les terres d'aquestes dues primeres finques, es troba un important poblat talaiòtic, visible des de l'actual carretera que du de Sant Joan de Missa a Morvedre, junt amb altres restes molt deteriorades, encara que en consta la reutilització pràcticament interrompuda d'ençà de les acaballes de l'Edat del Bronze fins a l'època islàmica, a períodes de major activitat, com mostra la ceràmica superficial, en moments previs a la conquesta i fins als anys de dominació bizantina. Precisament bizantins són la butlla de plom del segle VIII de 'Jordanes, arcont de Mallorca', trobada a la Cova de sa Talaia (*IGEP* 498)³ i d'altres objectes de la mateixa zona i de Morvedre (De Nicolás i Moll, 2013).

En un dels dos grups d'hipogeus propers a l'esmentat poblat de Sant Joan Gran i es Lloc des Pou, la seva necròpolis, hi ha un hipogeu conegut amb el nom de sa Cova des Pestell d'Enfora, la cavitat de la qual és d'unes dimensions considerables i està dividida en dues ambres per una pilastra. Justament en una cara d'aquesta pilastra es troba una inscripció llatina que ja fou identificada i catalogada per Mascaró Pasarius i Marroquín Camps (1982: 288 i 304, amb fotografies, vegeu fig. 4). Els mateixos autors també informaren que Cristòfol Veny la tenia en estudi (així també a 1982: 304). Malauradament, sembla que Veny, traspassat el 2007, no arribà a desenvolupar aquest projecte, de manera que la inscripció continuava pràcticament inèdita. De Nicolás i Moll (2013: 548-549, 556 i fig. 4 i 5) en el seu estudi dels elements bizantins de la zona feren menció tant de l'hipogeu com de la inscripció llatina, amb una lectura un tant precipitada que havia de menester una revisió. De fet, només oferiren la lectura d'una petita seqüència que no s'ha corroborat: ...IOANN... (De Nicolás i Moll, 2013: 549).

Ara com ara, hi ha restes de com a mínim cinc línies de text llatí. El conjunt de la inscripció fa 13,3 cm de longitud i 12,4 cm d'alt, mentre que les lletres oscil·len entre 1 i 1,5 cm en la primera línia i 1,5 a 2 cm, en la cinquena. La inscripció (núm. 3.1) està en un procés de deteriorament molt pronunciat: si bé les primeres fotografies ja mostren gran erosió en la pedra en el quart superior dret de la inscripció, la part avui perduda era encara més grossa quan l'examinàrem la primavera de 2017.⁴ Sigui com sigui, és evident que contenia un text més llarg que no és normal en la resta d'inscripcions d'hipogeus, només comparable a alguns de Torrellafuda en longitud. Malauradament, avui només unes poques lletres són llegibles i la seva identificació no sempre és clara. Per aquest motiu, difícilment podrem arribar a comprendre'n el contingut. Oferim aquí una precària edició a l'espera d'una de millor en el futur:

3. [I]ορδ[ά]νι ἄρ[χ]οντι Μ[α]ϊούρι[κ]ωι. Noteu que en els primers editors (De Nicolás i Moll, 2013: 540-542) i a *IGEP* s'oferí la lectura [I]ΟΡΔ/[I]ΟΙ. Tanmateix, preferim la proposta de Werner Seibt (a Signes Codoñer, en premsa) perquè és més coherent amb els traços restants de les lletres que no s'han conservat senceres.

4. En aquest punt volem agrair a en Pere Moll Bosch, llavors l'amo de Sant Joan Gran, la seva amabilitat a l'hora de permetre el nostre accés a sa Cova des Pestell d'Enfora i el seu interès per conèixer i preservar aquesta inscripció. Aprofitem l'avinentsa per a agrair també a en Joan Benejam Ruf pel seu temps, la seva col·laboració i les seves indicacions en la visita d'aquestes inscripcions.

[---]+R²+ [---]
 [---]V[---]
 [---]O²+ [---]
 4 ARV+R+[++]RV+++
 [-]++X *Mustus S*

Com se pot copsar, la lectura no és gens fàcil. L'erosió i la fragmentació de la roca tot just han deixat unes poques seqüències llegibles. En la primera línia només romanen traços de tres lletres, una de las quals sembla una ⟨r⟩, si bé no és del tot clar. En la segona línia s'intueix una lletra ⟨a⟩, però tota la resta s'ha perdut. En la tercera línia trobem una lletra sencera, probablement una ⟨o⟩, amb tendència a la quadratura (com en la inscripció 1.4), i restes d'una segona difícil d'identificar. La quarta línia és la que ha conservat més restes de lletres, però les seqüències més clares amb prou feines ens permeten copsar què hi havia. Finalment, a la darrera línia es conserven restes de dues lletres seguides d'una clara ⟨x⟩. Atès que la segueix una ⟨m⟩, hem de pensar que entre aquestes lletres es troba la frontera entre dos mots, el primer dels quals segurament s'ha abreuïjat. Malgrat que s'ha perdut la lletra que segueix ⟨m⟩, es conserva una seqüència -*stus*, que sembla remetre a un nominatiu singular masculí temàtic. Amb aquesta seqüència podem fàcilment llegir una ⟨u⟩ després de la ⟨m⟩, quelcom que encaixa perfectament amb l'espai afectat per l'erosió i

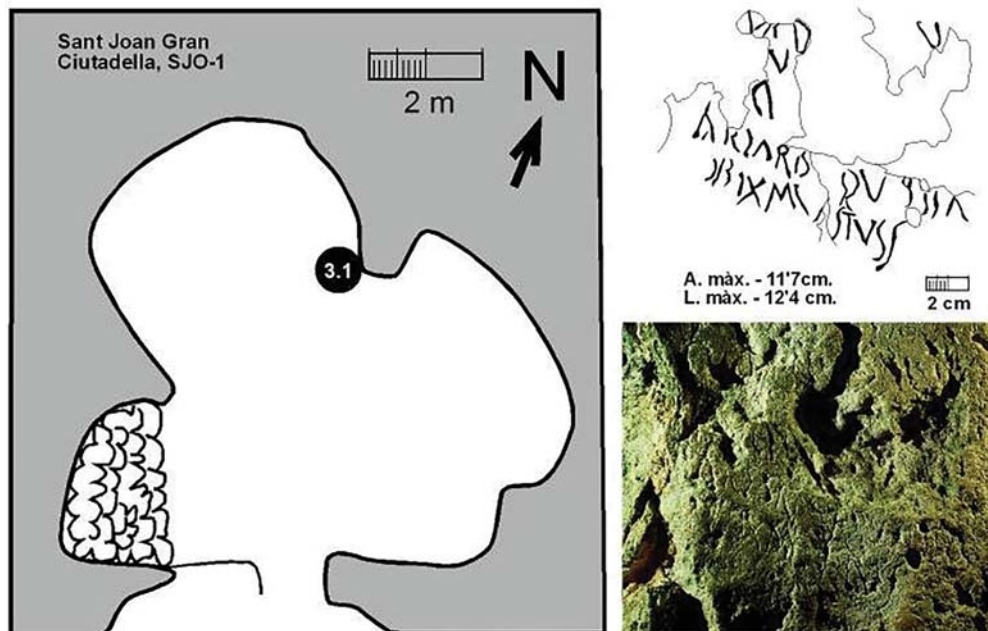

Figura 4. Planta de l'hipogeu de Sant Joan Gran SJO-1, amb la localització, còpia i fotografia de la inscripció 3.1.

les restes de dos extrems de traços. Així doncs, és probable que haguem de considerar que ens trobem davant de l'antropònim *Mustus*, ben documentat, amb altres variants, al nord d'Àfrica (vegeu Jongeling, 1994: xxvi, i Carles Múrcia, 2011: 327 i 567).

2.4. Hipogeu a Santa Rosa (Ciutadella)

El poblat talaiòtic de Santa Rosa destaca per les dimensions del seu talaiot i, en especial, per les restes d'una potent muralla, tot i situar-se a només dos quilòmetres de Son Catlar, el major assentament prehistòric de la zona occidental de Menorca (amb diversos talaiots i una muralla que arriba als mil metres de perímetre). L'assentament de Santa Rosa es troba a tocar de les cases i de les instal·lacions agrícoles del lloc, i part de la seva muralla es veu fins i tot des del camí que duu a Son Catlar i a Son Saura Vell (també anomenat Torre-saura).

Com s'esdevé en altres casos, als voltants de Santa Rosa hi ha alguns hipogeus emprats com a necròpolis en un determinat període del poblat. En un d'aquests hipogeus, de planta subcircular amb cambra única en què només destaca una pilastra rectangular a mà dreta de l'entrada actual, que és la paret oriental de la cavitat, s'hi troba una inscripció llatina inèdita (núm. 4.1; fig. 5), gravada justament al llom de la pilastra. La inscripció es troba en una petita cartellera rectangular picada i un poc enfonyada en la pilastra i està formada per tres línies de text llatí, les lletres de les quals fan entre 1 i 2 cm d'alt, mentre que el conjunt fa 5,8 cm de llarg per 6,5 cm d'alt. El text de l'hipogeu de Santa Rosa és el que segueix:

C++S?
CEIV(s)
Max(imus)

En la primera línia es conserven alguns traços de quatre lletres difícils d'interpretar. El primer és la mateixa lletra que enceta la segona línia, (c). La segueix el que sembla una (r) sense cap, un signe triangular, tal volta una versió angular de (o) (si bé aquesta forma és insòlita a l'illa i, en general, rara), i un traç serpentejant, potser (s). La lectura de la segona línia és clara: *CEIV*. Destaca, però, la forma arcaïtzant de (c), feta amb dos traços. També és clara la lectura de la darrera línia: *MAX*. Aquesta seqüència només pot correspondre al llatí *Maximus*, quelcom que ens fa inferir que la inscripció contindria un *trianomina* romà, el *praenomen* del qual es troba en els traços de la primera línia i el nomen o bé és complet i es tracta de *Cei(u)s* o bé en la segona línia només en tenim el final. Per a la primera possibilitat es troba un bon paral·lel a *Cei(u)s Maximus*, nom documentat en el *CIL* III 4107, inscripció procedent d'Ormož (Pannònia Superior, actual Eslovènia) i datada entre el 50 i el 150 d. C. Tanmateix, hi ha noms com *Lucceius* (a Itàlia, Dàcia, Hispània, etc.) o *Cocceius* (a Itàlia, Moesia, Numídia, etc.) que impedeixen bandejar la possibilitat que *-ceiu(s)* fos només el final d'un *nomen*. Sigui com sigui, és clar

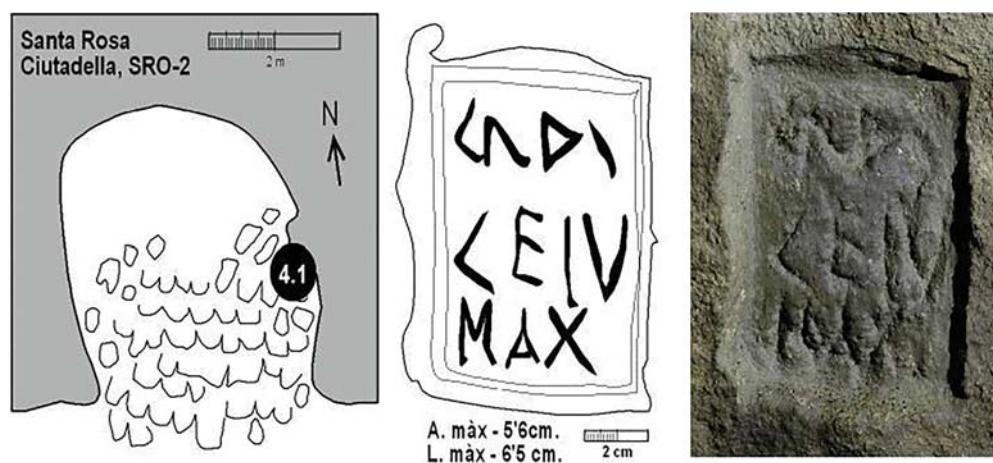

Figura 5. Planta de l'hipogeu de Santa Rosa SRO-2, amb la localització, còpia i fotografia de la inscripció 4.1.

que el contingut d'aquesta inscripció és purament antroponímic i, molt probablement, s'hagi de datar en època altimperial.

2.5. Dos hipogeus a ses Tavernes (Ciutadella)

En el sector central del terme municipal de Ciutadella, a la banda sud de la carretera general (Me-1), se situa el lloc de ses Tavernes, en què es troba un conjunt d'almenys quatre hipogeus excavats en un aflorament de la roca calcària del Miocè que caracteritza el sud de l'illa. Tres d'aquests hipogeus són molt propers entre sí i es troben un poc al sud de les cases del lloc, a sa Tanca de ses Eres i des Bouer (TAV-02, TAV-03 i TAV-04).⁵ Un d'aquests hipogeus, TAV-04, conté un conjunt especialment nombrós de símbols i inscripcions (fig. 6). Els tres hipogeus que s'agrupen en una porció de terreny reduït són clarament subsidiaris d'un assentament talaiòtic que va perviure en època romana, també localitzat en el mateix lloc i a poca distància. Sens dubte formaren part de la necròpolis d'aquest poblat.

La cavitat de l'hipogeu TAV-04 té uns cinc metres de llargària per uns deu d'ample, en forma de ronyó un poc irregular, amb una única cambra sense columnes, lleugerament estrangulada per dues pilastres irregulars tallades en la roca a banda i banda d'un passadís orientat al nord que sembla haver estat l'entrada original, actualment bloquejada per petites pedres. L'entrada actual, ubicada a la banda de ponent de l'hipogeu, sembla ser el resultat d'un col·lapse parcial del sostre. Al voltant de l'entrada actual i la possible entrada original, la

5. Els tres hipogeus van ser catalogats per primera vegada de manera oficial per Joan C. de Nicolás i Manuel León el juliol de 1987 a l'*Inventari de Protecció del Patrimoni Històric-Arqueològic de l'Ajuntament de Ciutadella*.

frondosa vegetació impedeix observar si queden restes d'un pati excavat a la roca, estructura freqüent en d'altres hipogeus d'aquest tipus. Quant a l'interior, cal afegir que s'hi observen altres col·lapses que han provocat la presència de desnivells en la part més fonda de la cavitat i que han alterat el llenç de la paret. A primera vista, l'hipogeu té sediments sense interès, propis de la reutilització moderna com a estable, encara que no se sap si el terra fou condicionat per a aquesta activitat o no. Per aquest motiu, no podem precisar si es buidaren els sediments més antics o si encara es conserven estrats d'interès arqueològic davall dels actuals.

A la paret interna de l'hipogeu, menys alterada, on es troben les dues entrades, hi ha tres cavitats allargades excavades a diferents alçades, possibles sepultures actualment buides, encara que no n'hi ha cap dada. La cavitat A, poc més amunt de l'actual nivell del terra i entre les dues entrades, té una alçada de 60 cm, una llargària de 140 i 50 d'ample; la cavitat B, 30 cm d'alçada, 90 de llarg i 30 de fondària i, finalment, la C, 40 cm d'alçada, 170 de llargària i 40 de profunditat. Les dues últimes cavitats es troben excavades a mitjana alçada de la paret, a poc més d'un metre del nivell actual del terra, i a la dreta de la possible entrada original.

En la mateixa paret en què s'excavaren aquestes possibles sepultures, es troben fins a 16 gravats, tots a la dreta de la possible entrada original, exceptuant-ne el núm. 1, ubicat a l'esquerra. Gairebé tots aquests gravats contenen formes conegudes en altres hipogeus, encara que destaquen els que semblen representacions d'edificacions simbòliques, *nefesh*, característiques del món semític, recentment presentades —tot i que encara en fase d'estudi— pel professor Fernando Prados i per Joan C. de Nicolás (2017).⁶

Dues de les inscripcions d'aquest hipogeu (núm. 5.1.1 i 5.1.2) només contenen el nom d'un déu llatí poc documentat: *Summanus*. La primera de les inscripcions (núm. 5.1.1), situada prop d'altres signes i de la tercera inscripció (gravat 10), està perfectament preservada, si bé hi ha pelades properes en la paret. La longitud de la inscripció és de 47 cm de llarg i les lletres fan 9 cm d'alt.

Summanus

La segona inscripció (5.1.2), situada a l'esquerra de l'entrada original (gravat 1), es troba prou malmesa i només se'n conserven quatre lletres. La inscripció conservada fa 13,38 cm de llarg i les lletres, 5,8 cm d'alt. Malgrat l'erosió de la paret, la restitució de lletres perdudes és segura:

[Su]mman[us]

Es tracta d'una de les divinitats romanes més antigues, si bé és poquíssima la informació que se n'ha tramès i les fonts no sempre són coherents. Sabem que *Summanus*, portat a Roma pel rei sabí Titus Taci (segons Varró, *Ling.* 5.74, si bé també hi ha testimonis que consideren etrusca aquesta divinitat, Plin., *N.H.* 2.138), era venerat en el Capitoli de Roma

6. En aquest pòster es presentaren les tres figuracions de *nefesh* de l'hipogeu TAV-04 junt amb d'altres trobats en vuit hipogeus de l'illa, en alguns dels quals també apareixen les primeres representacions del signe de Tinnit.

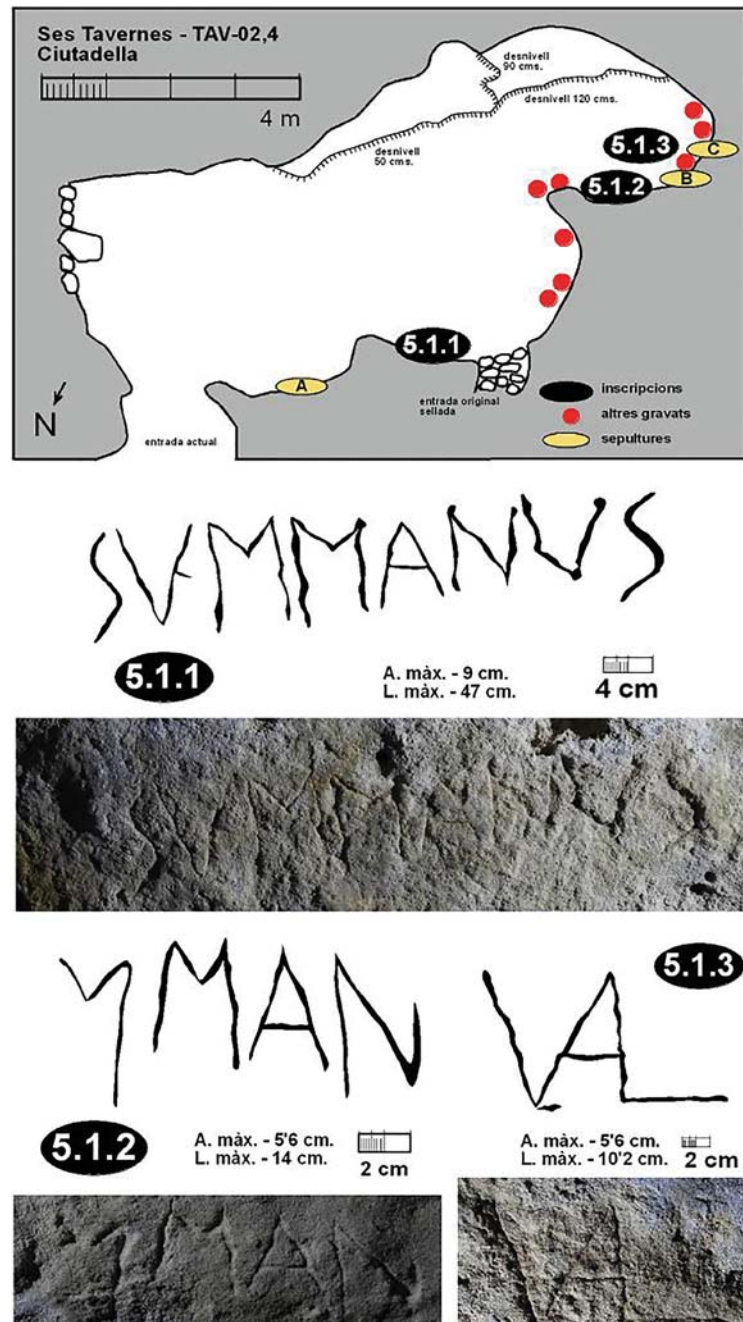

Figura 6. Planta de l'hipogeu de ses Tavernes TAV-02, 4 amb la localització, còpia i fotografia de les inscripcions 5.1.1, 5.1.2 i 5.1.3.

abans que el mateix Júpiter, amb qui —almenys al nord d'Itàlia— s'acabaria identificant. Així semblen mostrar-ho dues inscripcions votives en les quals *Summanus* acaba essent un epítet de Júpiter: *Iovi Summano* (CIL V 3256) i *Iovi Alto Summ(ano)* (CIL V 5660). Aquest sincretisme no és estrany, atès que *Summanus* era el déu dels llamps nocturns, en oposició als llamps diürns de Júpiter. Aquest caire del déu es documenta en fonts literàries, com ara Fest: *dium fulgur appellabant diurnum, quod putabant Iouis, ut nocturnum Summani* (p. 66 L, similar informació a 254 L). Algunes inscripcions assenyalen justament la caiguda d'un llamp atribuït a aquest déu. Per exemple: *fulgur | summani(um)* (CIL VI 30879) *summanum fulgur | conditum* (CIL VI 30880; vegeu també Frei-Stolba i Morell, 1999).

Segons el professor Benjamín García Hernández (1992a, 1992b i 2010) cal reprendre una teoria prèvia segons la qual *Summanus* deriva del sintagma *sub mane* i, coherentment amb aquesta etimologia i les fonts (com alguns passatges plautins) que identifiquen aquest déu amb *Nocturnus* (1985: 99, 1992b: 210 i 2010), considera que l'estrella de l'alba s'associa a aquesta divinitat. Si és certa aquesta possibilitat, tal vegada haguem de considerar que l'estranya presència de *Summanus* en aquest hipogeu respongui a una (re)interpretació d'aquesta divinitat com a psicopomp: un escorta de les ànimes en el pas de la vida a la mort, paral·lel de la nit al dia? Sigui com sigui, atesa la manca de testimonis similars, el més probable és que estiguem davant d'una *interpretatio romana* d'alguna divinitat local. És cert que no manquen identificacions de *Summanus* com Plutó, quelcom que en principi podria explicar la seva presència en aquest context. Tanmateix, els testimonis on aquesta identificació s'esdevé (Mart. Cap., 2.161 i Arnob., Nat. 5.37) són tardans i no són coherents amb la documentació anterior (García Hernández, 1992a: 59-60). De fet, sembla que fonamenten aquesta identificació en una etimologia que deriva el nom *Summanus* de *summus Manium* 'el més gran dels Manes' (així a Mart. Cap., 2.161). Atesa la complexitat de la qüestió i la rellevància de tenir un nou testimoni d'aquesta divinitat, considerem rellevant que es desenvolupi un estudi en profunditat de tot el conjunt de gravats d'aquest hipogeu en comparació amb d'altres de paral·lels, però malauradament això va més enllà dels objectius d'aquest article.

La darrera de les tres inscripcions d'aquest hipogeu és molt breu: consisteix en una clara lligadura de tres lletres i té una longitud de 16,55 cm. La nostra proposta de lectura és:

ual(e)

Atès l'ambient funerari, considerem la possibilitat que es tracti de l'abreviatura de *uale*, 'que estiguis bé, adéu'. Es tracta, evidentment, de la fórmula de comiat pròpia dels vius que, com en el cas del grec $\chi\alpha\iota\pi\epsilon$, també s'aplica convencionalment als morts. El seu ús és comú en epitafis de tot el món romà i no en falten exemples a Mallorca, com és el cas de les inscripcions funeràries *CIBal* 77-86, però és la primera vegada que es troba a Menorca.⁷

7. Pot ser que hi hagi un segon testimoni menorquí en un hipogeu de Son Quart (SQU-1,5, Ciutadella), en què s'han trobat altres cinc gravats sense text. El que ens interessa sembla una lligadura de \sqrt{AE} , que tal volta podria llegir-se com *va(l)e*. Tanmateix, de la V inicial tot just queda l'angle inferior, lligat al començament de (a) i no hi ha cap rastre de (l) per mor de la típica lligadura \sqrt{AE} (si és que no es considera que (L) s'inclou en el traç de (E)).

En un altre hipogeu de ses Tavernes, TAV-03, molt proper a l'anterior, hi ha dos gravats complexos i interessants en el fons i en la paret occidental, a la dreta segons s'entra, així com també una inscripció (núm. 6.2.1) a la paret oposada on a mitjana alçada es troben restes de tres lletres de 17,7 cm de llargària per 10 d'alçada màxima: *MH²+*. Per l'erosió de la paret no es pot bandejar que el text fos més llarg, però en aquest cas fa de mal dir si és un text antic o no.

2.6. Hipogeu a Son Cintes (Ciutadella)

Son Cintes (escrit popularment Son Sintes) és un lloc molt proper a dos poblats talaiòtics molt importants, Torrellafuda i Torretrencada, i té una necròpolis de finals de l'Edat del Ferro formada per cinc cavitats. D'aquest hipogeu, el número 4 té una superfície aproximada de 20 m² i ha estat amplament reutilitzat per a tasques d'emmagatzematge i d'estabulació, quelcom que n'ha deteriorat els paraments, que, a més a més, han patit esfondraments parcials. La seva forma és irregular i té una porta orientada a l'oest, afectada per esfondraments, que dona accés a un espai central ample delimitat al fons per dues cambres més o menys semicirculars separades per una pilastra tallada a la roca. A la paret de l'esquerra s'obrí un passadís que comunica amb una altra cavitat. A les parets laterals de la cambra ubicada a la dreta de la pilastra es troben restes d'una inscripció llatina segura i d'una segona de més dubtosa. Del primer cas (núm. 6.1; fig. 7) queden restes de cinc lletres de 5 a 5,5 cm d'alt dins d'una petita cartellera allisada en la roca, d'uns 49,5 cm de llarg i 9,5 d'alt, tot i que la paret està molt erosionada i el camp epigràfic tot just es copsa. Només resta una paraula de la inscripció fins ara inèdita. Encara que no sencera, és fàcilment restaurable. No hi queden restes de més línies.

Vespa[si]q[nus]

Les lletres, capitals tenen formes molt angulars. De la primera ⟨a⟩ s'ha perdut el traç de la dreta. Hi segueix la ⟨p⟩ completa i només queda una petita deixa de la segona ⟨a⟩. L'espai entre totes dues lletres és l'escaient (sense forçar) per a restaurar la síl·laba perduda.

Atenent la lectura, tenim el nom d'un emperador, Vespasià, que governà entre 69 i 79 d. C Podem reconstruir el nominatiu gràcies als paral·lels de l'hipogeu d'Alcaidús ALC-6 (fig. 12), amb dues inscripcions que contenen el nom del mateix emperador (núm. 9.3.1 i 9.3.2). Per tant, no és una menció aïllada a Menorca i, pels paral·lels, podem saber que és una inscripció completa, encara que en aquest l'erosió de la paret no ens ho permet saber. Remetem a l'estudi de l'esmentat hipogeu d'Alcaidús per a una hipotètica interpretació del text.

Com hem dit, en el mateix hipogeu, encarat frontalment al primer, sembla haver-hi restes d'una segona cartellera d'uns 11 cm d'alt per 32 de llarg, amb restes del que semblen a primera vista dues lletres de 2,8 cm. L'erosió, però, de la superfície parietal i la forma incerta de les lletres (semblant a L, la primera, i al signe +, la segona), fan que sigui de mal decidir si són les deixes d'un segon text (núm. 6.2) o no.

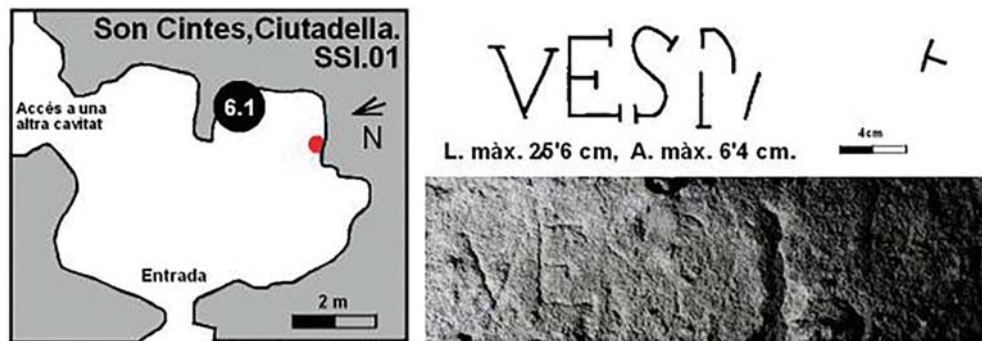

Figura 7. Planta de l'hipogeu de Son Cintes SSI-01, amb la localització, còpia i fotografia de la inscripció 6.1.

2.7. Hipogeu a Sant Bartomeu (Alaior)

No només en el terme municipal de Ciutadella es conserven inscripcions antigues en hipogeus. En el lloc de Sant Bartomeu, a Alaior, en tenim un altre exemple. Es troba a la mateixa vora del barranc de Cala en Porter, on s'han documentat diverses coves i altres hipogeus propers a jaciments talaiòtics importants, de finals de l'Edat del Bronze amb pervivència fins a època islàmica, com és el cas dels de Torralbenc Vell, Binigemor, So na Caçana i Torrellisar Vell. A més a més, prop de l'hipogeu que ara ens interessa, n'hi ha altres dos amb gravats, l'SBT-2, en què hi ha una nau amb set remes per banda i un esquemàtic mascaró de proa, i l'SBT-3, que pot contenir restes d'una inscripció antiga: AM i X en una segona línia.

L'hipogeu SBT-1 té una planta irregular amb superfície d'uns 70 m² i dos lòbuls separats per una pilastra que sobresurt notablement. Al terra, encara que no es descarta que n'hi hagi més de tapades pels sediments, s'observen set cavitats allargades de com a mínim 2 m de llarg cadascuna i que poden ser considerades sepultures, sense restes òssies a la vista ni altres evidències arqueològiques. També hi ha una altra possible sepultura excavada a la paret del fons de l'hipogeu, a poc més d'un metre d'alçada. En aquest hipogeu es troba una inscripció a mitja alçada de la paret, just passat a mà esquerra el curt passadís de l'entrada i un petit escaló. A la mateixa paret, però un poc més endins, hi ha tres gravats. La inscripció llatina que ens ocupa (núm. 7.1; fig. 8) consisteix en quatre lletres i fa 25,2 cm de llarg i fins a 14 d'alçada. Només conté un antropònim:

Iaso

L'erosió de la paret fa que la darrera lletra hagi perdut part del traç, si bé la seva lectura és segura. No queda del tot clar si originàriament hi hauria pogut haver una darrera lletra: tal volta una ⟨n⟩. El text, però, pot considerar-se sencer sense problemes. L'antropònim sembla precedit per dues osques que no es corresponen amb cap lletra.

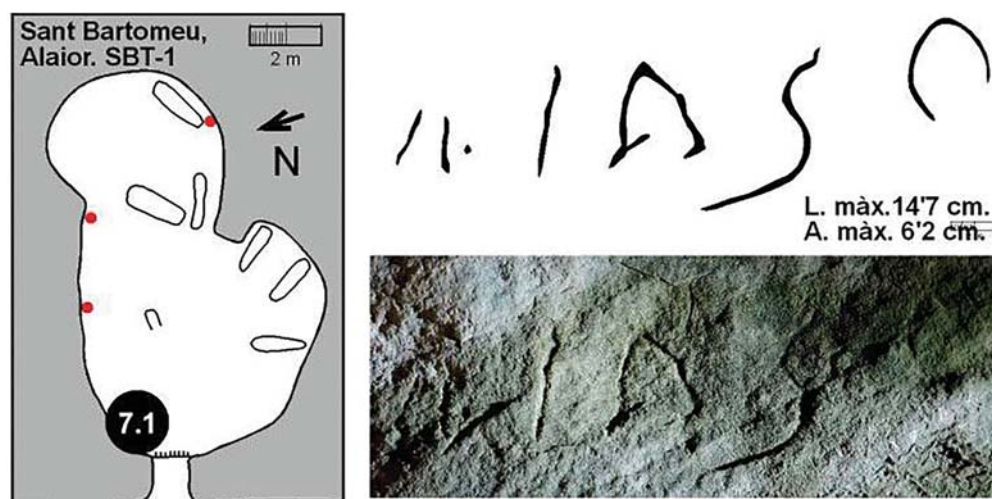

Figura 8. Planta de l'hipogeu de Sant Bartomeu SBT-1, amb la localització, còpia i fotografia de la inscripció 7.1.

En un primer moment es pot considerar que es tracta de la llatinització del nom grec, famós com a cap dels argonautes. Tanmateix, és un antropònim poc freqüent a Hispània (com bé s'assenyala a *HEp* 12, 2002, 173); només hi ha dos testimonis, un a Tarragona (*Iaso* | *Tura(ni)*, *CIL* II 4970,236a-c) i un altre a Empúries (un segell triangular de terracota, *IRC* III, sup., núm. 219). De fet, en el cas menorquí és probable que, pels altres paral·lels, es tracti del nom paleoamazic parònim documentat a Mauretània Cesariana per una inscripció llatina (*Iasonis*, en genitiu, *CIL* VIII 21272), que també es documenta en inscripcions púniques com a *yšn* (Jongeling, 1994: 63, *RIL* 242). És cert que la presència d'un nom d'origen grec es documenta a l'hipogeu *Diodorus* de Torrellafuda, però la via africana sembla més probable si es considera el corpus d'hipogeus en conjunt i perquè fins i tot *Diodorus* podria tenir un rerefons nord-africà (cf. Adams, 2003: 219-220).

2.8. Hipogeu *Honorius* de ses Roques Llises (Alaior)

El 2014 es donà a conèixer un hipogeu important pel que fa a l'epigrafia, situat a poca distància d'un estrany monument construït amb grans pedres que envolten un possible santuari amb un considerable pati exterior, encara que de moment no ha estat estudiat amb detall, el jaciment de na Comerma de sa Garita, i d'un dels sepulcres megalítics millor conservats de l'illa, el de ses Roques Llises, excavat als anys setanta del segle xx (De Nicolás Mascaró, Ibáñez Orts, Arnau Fernández i Zubillaga 2015: 253-254). L'hipogeu consisteix en una cavitat dividida en dues cambres, la major de les quals és de planta allargada (tendent a rectangular) amb una columna central exempta de secció rectangular; la més petita es troba perpendicularment en un nivell més elevat i plena de runa. S'aprecien marques

resultants de l'excavació de l'hipogeu per diverses zones del sostre i les parets i, per més que possibles inundacions, una capa fina d'argila vermellosa s'ha aferrat a una gran part de la superfície interior. L'accés actual no sembla l'original, atès que hi ha una acumulació de pedres a la part anterior de l'hipogeu, resultat del col·lapse, amb un desnivell de dos metres. Més aviat l'accés original sembla que és una espècie de pou, encara que avui es troba transformat en una costa pronunciada, molt inestable per mor de les pedres amollades que, a més a més, amaguen l'entrada, com també fan els arbusts circumdants. A la cambra principal es veu un tall rectangular i en tot el terra s'aprecien sediments que semblen compactes i que s'estenen per tota la superfície, encara que no s'hi observen restes orgàniques o de cultura material ni a l'interior ni al voltant de l'hipogeu.

A l'entrada de la cambra principal, en forma de coll de bòtil, a banda i banda hi ha cinc panells excavats a les parets: dos a l'esquerra i tres a la dreta. Aquests camps epigràfics tenen motlures i vorells que delimiten i individualitzen aquestes cartelleres. Tot i que els panells es conserven prou bé, el seu contingut no ha tingut la mateixa sort, ja que són plens de gravats molt moderns que impossibiliten, en la majoria de casos, copsar què hi havia abans. Com veurem, només s'hi ha conservat un text original totalment net i sense superposicions, de l'antiguitat tardana.

El panell núm. 1, d'1,22 m per 0,5, es troba a la paret esquerra, damunt del panell núm. 2. Segons els primers editors hi ha restes d'un text «probablement romà o tardoromà», que consisteix en XI i SV a banda i banda del nas de la representació moderna d'una esquemàtica cara humana (núm. 8.1).

El panell núm. 2, situat davall del primer panell, és, sense cap mena de dubte, el més interessant, perquè és l'únic que conserva un text antic (núm. 8.2, fig. 9) format per dues paraules disposades en dues línies. La cartellera fa entre 18,0 i 18,5 cm de llarg i 41,8 cm d'alt, mentre que les lletres oscil·len entre 2,2 i 2,66 cm d'alçada, a la primera línia, i 1,6 i 2,8, a la segona. La lectura no és gens problemàtica:

*Pax
Honorius*

És una clara aclamació funerària, molt freqüent en inscripcions jueves i cristianes. El desig de pau, sovint sota la forma *in pace* en lloc del nominatiu, remet en darrer terme a la salutació hebrea *שלום*, 'pau'. La inscripció va acompanyada de la representació d'un «curios estendard o vara recta amb peu triangular» (segons els primers editors) o d'un arbre molt esquemàtic en què s'enrosca una línia sinuosa, molt probablement una serp. En la primera edició es proposà que tot plegat podria representar la serp de Nehuixtan, que Moisès féu d'aram (*Números* 21.4-9 i *Saviassa* 16.5-14) i que Ezequies va fer destruir (*2 Reis* 18.4). Tanmateix, d'ençà de les catacumbes cristianes, com la de Sant Marcel·lí i Pere, ja hi ha representacions de l'Arbre del Coneixement descrit al *Gènesi* (2.17) en àmbits funeraris. La interpretació de la iconografia, però, no és una qüestió senzilla, com tampoc no ho és la filiació religiosa d'*Honorius*: és cristià o jueu? (vegeu Obrador, en premsa). El seu nom, clarament llatí, no ofereix gaires dades sobre aquesta qüestió. Tot i que en cas

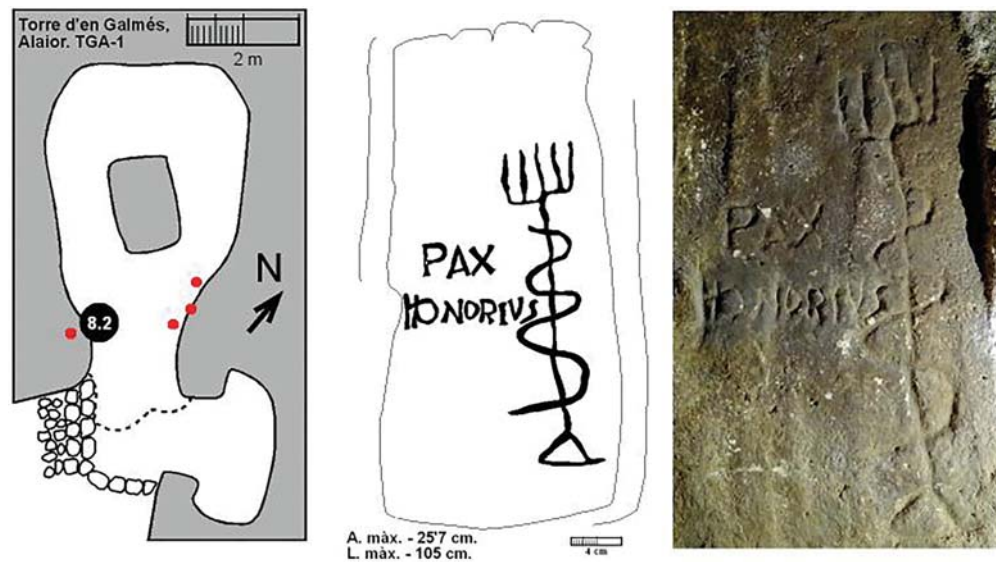

Figura 9. Planta de l'hipogeu de la Torre d'en Galmés TGA-1, amb la localització, còpia i fotografia de la inscripció 8.2.

de ser jueu, seria la primera vegada que l'epigrafia i l'arqueologia en documenten un, tot i que la *Circular de Sever* (418) situa una poderosa comunitat a *Magona*.

El panell núm. 3 es troba a la paret dreta de la cambra. Hi ha inscripcions de dues èpoques diferents (núm. 8.3). La primera, amb lletres petites (3,6 cm, la més alta), al centre del panell. Segons els primers editors (De Nicolás Mascaró, Ibáñez Orts, Arnau Fernández i Zubillaga, 2015: 253), s'hi llegeix: *ADIMVS | IV[---]CV | LO*. Tot i que *adimus* es pot interpretar perfectament com un verb llatí, 'accedim' o 'accedírem', no és del tot clar si hi ha una lletra més entre (i) i (m); encara més, alguna de les lletres és molt semblant a la de les inscripcions del segle XIX trobades en altres hipogeu. Així doncs, hi ha seriosos dubtes per a considerar antiga aquesta inscripció. A sobre, hi ha alguns gravats posteriors i una altra inscripció amb lletres més grosses i recents: *J.C.S. | IE | J | MATO*.

En el panell núm. 4, situat a la dreta del núm. 3 i damunt del núm. 5, la situació es molt semblant a la del núm. 3. En efecte, els primers editors interpretaren que hi havia deixes d'un text més antic (núm. 8.4): *SP | AD | AVITA*. Si fos antiga, ens trobaríem amb el femení d'un *cognomen* romà molt ben documentat (vegeu, a Eivissa, *CIBal* 191, *M. Cornelius Avitus*; Juan Castelló, 1988: 46-51, núm. 6). Una vegada més, però, la lectura no és del tot clara, especialment la pretesa lletra (t), que sembla estar privada del traç horitzontal, i la segona (a), que és diferent de la primera. Sigui com sigui, s'han sobreposat alguns gravats, traços verticals reiterats i inscripcions més modernes: *A-30 + DE-M.51 | M | Ce.To.Fe. | B*. És palès que és un afegitó fet el 30 de març o maig de 1951, per part d'un individu que respon a les abreviatures de la tercera línia. És curiosa la forma de la primera A, amb un traç central angular, que imita les antigues. També hi ha el dibuix d'una fletxa.

Finalment, el panell núm. 5, situat davall del núm. 4, tot just conserva el rastre d'un text antic i en el seu lloc n'hi ha un de més modern, encara que de difícil interpretació (núm. 8.5): VA SOY PSA | OVVI.

2.9. Tres hipogeus a Alcaidús (Alaior)

A la zona d'Alcaidús, Alaior, a mig camí entre aquesta darrera població i Maó, a la banda sud de la carretera general (M-01), encara ara perviu el Camí vell d'Alaior, amb trams asfaltats, altres de terra i alguns menors amb empedrat. Diverses finques, totes amb el nom d'Alcaidús, concentren les seves cases i instal·lacions agrícoles en un tossal rocós i aplanat, l'accés de les quals és per una travessia del vell camí. En el punt més alt d'aquest promontori encara romanen les restes molt deteriorades d'un talaiot i altres estructures quasi irreconoscibles que formaven part d'un assentament de finals de l'Edat del Bronze i que fou ocupat encara en època romana i islàmica, ateses les abundats restes superficials de cultura material. Tot sembla indicar que les instal·lacions agrícoles foren la causa de la quasi destrucció del jaciment del promontori. Però en les vessants rocoses subsisteixen algunes coves naturals i alguns hipogeus excavats amb finalitats funeràries en època preromana, encara que també foren freqüentats i reutilitzats en èpoques posteriors, també antigues.

Dos dels hipogeus que contenen inscripcions en llatí en les seves parets es troben prop del vell camí que es considera romà (Mascaró, 1956: 9-11), prop també de la travessia de camins que puja cap al promontori i a les finques, on es troba un conjunt de tres pous antics molt propers els uns dels altres, dels quals només un sembla tenir una antiguitat rellevant, amb una rampa-escala d'accés i parcialment tapat per grans lloses de pedra, quelcom que s'ha vinculat als pous sagrats de Sardenya (Plantamor i Rita, 1992: 309-311). En aquest mateix àmbit, en les proximitats de la via romana i també dels pous i dels hipogeus que ens interessen, es va trobar a finals del segle XIX una coneguda inscripció que commemora la restauració de la via en temps de Trajà (*CIBal* 133). És un testimoni important, perquè ens permet saber que abans del període 98-117 d. C. ja hi havia una via, la que fou restaurada. Com veurem, la via i els pous semblen ser el centre de les inscripcions que editem.

El primer dels hipogeus que identifiquem, ALC-1 (fig. 10), es troba a poca distància d'un altre, ALC-2, sense epigrafia, i prop del camí que davalla del promontori cap als pous. Té una única cambra de planta irregular, més aviat ovalada, d'uns 20 m², amb l'entrada deformada per erosions i desprendiments, i lleugerament descendent vers la cambra. Sembla que no conserva sediments d'interès, a causa de neteges reiterades i la seva contínua reutilització com a estable i magatzem. A tocar de l'entrada, a mà dreta i a mitja alçada de la paret, trobem una primera inscripció llatina distribuïda en quatre línies de text dins d'un petit i imperfecte rectangle incís en un marc rebaixat a la roca uns 2 o 3 cm, amb certa irregularitat. Els costats horitzontals fan 17,5 cm (el superior) i 18,5 (l'inferior), mentre que els verticals fan 17,5 cm (esquerra) i 13,2 (dreta). Les lletres tenen 2 cm d'alt. En la

Figura 10. Planta de l'hipogeu d'Alcaidús ALC-1, amb la localització, còpia i fotografia de les inscripcions 9.1.1 i 9.1.2.

darrera línia les lletres ultrapassen l'espai delimitat. El text (núm. 9.1.1), ben conservat, es llegeix clarament:

*Sed(a) aqua
sede in via
et beatus
est qui in via*

Per a donar sentit al text hem de considerar una abreviatura a la primera paraula, altrament tindríem una conjunció que no s'esperaria en aquesta posició d'un text clarament sencer. Atès que la seqüència *sed-* va seguida del substantiu *aqua*, el més probable és que ens trobem davant d'una expressió que remet a la locució *sedare sitim aqua*, 'calmar la set amb aigua'. Així, per exemple a Lucreci 2.663, *ex unoque sitim sedantes flumine aquai* o en Suetoni, *Galba* 11.2, *post hoc sedata siti gelidae aquae potione*. En el cas que ens ocupa, la presència d'un verb en imperatiu en la segona línia ens porta a pensar que també podríem

tenir un altre imperatiu, *sed(a)*, 'apaivaga', bo i considerant *aqua* com un ablatiu i sobreentenenent l'objecte directe *sitim*, 'set'. Per tot plegat podem traduir el text de la manera següent: 'apaivaga (la set) amb aigua, seu al camí; també és feliç qui va de camí'.

En aquest mateix hipogeu, just a l'esquerra de l'accés, es troba una segona inscripció (núm. 9.1.2), de 10, 75 cm de llarg i de lletres que oscil·len entre els 3,7 i els 5,3 cm d'alt. L'àrea d'aquesta segona inscripció està més erosionada i, encara que no hi hagi restes de més lletres, es difícil saber si originàriament la inscripció era més llarga. La lectura que proposem és aquesta:

in pa[ce]

Tot i que no hi ha separació marcada entre les dues paraules que hi llegim, una seqüència *impa* és estranya, llevat que es tracti de la preposició *in*. En principi, aquesta locució ens remet directament a l'àmbit funerari judeo-cristià (com en el cas de la núm. 8.2). Ara bé, com veurem a continuació, hi ha indicis per a pensar que aquest hipogeu fou emprat com a lloc de repòs per al camí. Per aquest mateix motiu, podem pensar tant que l'hipogeu fou emprat com a sepultura en temps de l'antiguitat tardana com que aquesta locució té aquí relació amb la forma evangèlica *vade in pace* (*Mc* 5.34 i *Lc* 7.50) i que és un bon auguri per al camí.

El segon hipogeu amb textos llatins, ALC-3 (fig. 11), es troba uns 100 m al nord de l'anterior, però un poc més avall, prop del camí que porta al promontori on hi ha el jaciment i les cases de les finques. Té una primera cambra quasi rectangular d'uns 20 m² a la qual s'accedeix des d'una gran entrada de forma semicircular que originalment devia ser més estreta. Al fons d'aquesta cambra s'obre una de segona quasi circular, d'uns 10 m², i just al seu inici, a la dreta, es troba l'única inscripció que conté (núm. 9.2.1). Aquest text sembla continuar els mateixos motius de la inscripció més llarga del primer hipogeu (9.1.1), en una posició semblant. Tanmateix, en aquest cas, les incisions són més fines i sembla que una part considerable de la inscripció s'ha perdut per l'erosió de la superfície de la paret. Les lletres fan 8 cm d'alt i, per tant, són considerablement més grosses que les de l'altra inscripció, mentre que la seva amplitud supera els 80 cm. El text es disposa en cinc línies, que ocupen un espai de 60 cm d'alt. La lectura és la següent:

+++
Sed(a) aqua +MV+
 +++ [---]
sed [---]
aqua [---]

Sembla clar que el contingut d'aquest text no seria gaire diferent de l'anterior, atès que fa referència una altra vegada a l'aigua. En la quarta línia es fa difícil destriar entre *sed*[(a)] o per *sed*[e], atès que a la darrera línia torna a aparèixer l'aigua.

Totes dues inscripcions estan íntimament lligades a l'entorn, els pous i la via, i no semblen tenir cap tipus de relació amb un ambient funerari, com el que tindrien aquests

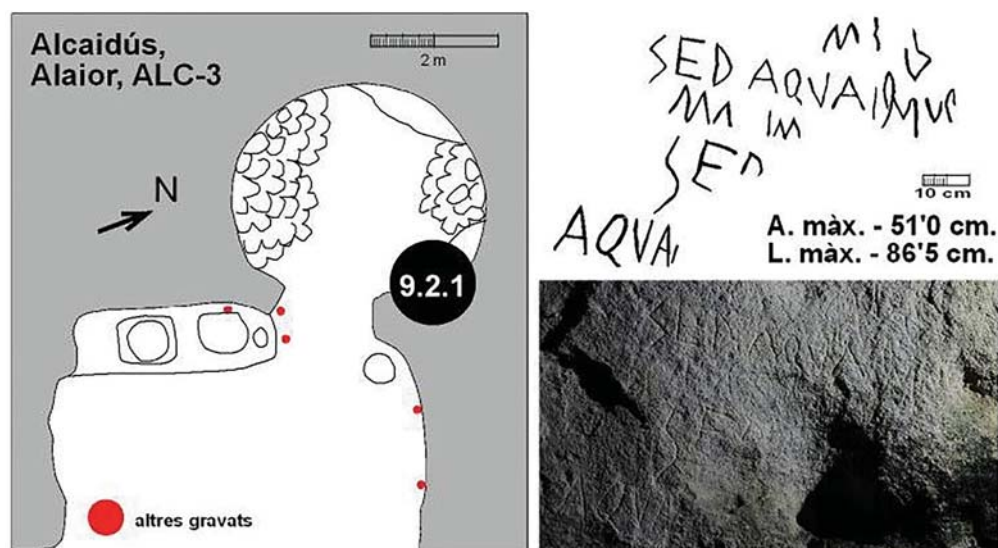

Figura 11. Planta de l'hipogeu d'Alcaidús ALC-3, amb la localització, còpia i fotografia de la inscripció 9.2.1.

hipogeus en origen. Tenen unes característiques molt diferents de la resta d'inscripcions d'hipogeus: mostren una mena de paronomàsia en els verbs *sed(a)* i *sede* i no contenen cap mena d'element onomàstic (ni antropònims, ni teònims). Per tot plegat, és versemblant que tot dos hipogeus fossin reutilitzats en fer-se la via com a refugi per als vianants, un lloc que a més a més oferia la possibilitat de beure aigua fresca.

Quant a la datació, poc es pot dir. La forma de la lletra ⟨s⟩ feta amb tres traços té un aspecte arcaïtzant, cosa que podria tenir a veure amb la construcció de la via (abans de la seva restauració). Ara bé, ens inclinem a datar-les en un moment indeterminat de l'antiguitat tardana, perquè es poden trobar exemples d'aquesta ⟨s⟩ en inscripcions cristianes nord-africanes i les fórmules tenen un aire cristià: la darrera aclamació, *et beatus est qui in via*, no s'allunya gaire del Salm 128, *beatus omnis qui timet Dominum qui ambulat in viis eius* (en versió de Jeroni d'Estridó).

El tercer hipogeu d'Alcaidús amb inscripcions llatines, ALC-6, és marcadament diferent als altres dos tant per la situació com pel contingut dels grafitis llatins que conté (fig. 12). Es localitza a uns 300 m en direcció sud-est del petit turó que ocupava l'assentament talaiòtic i romà d'Alcaidús, del qual, com hem esmentat, encara queden les restes molt malmeses d'un talaiot, entre els habitatges i instal·lacions agro-ramaderes de diverses propietats o llocs. De fet, la necròpolis amb hipogeus més vinculada a aquest poblat, la que inclou els hipogeus ALC-1 i ALC-3 amb inscripcions llatines (composicions 9 i 10) s'ubica tot just a 100 m cap a ponent; és a dir, prou lluny i en direcció oposada a la d'aquest tercer hipogeu. La planta d'ALC-6 és indeterminada pel col·lapse de la paret del sostre i de tota la façana, devers 10 m lineals, on cal pensar que hi havia la porta original, possiblement orientada a

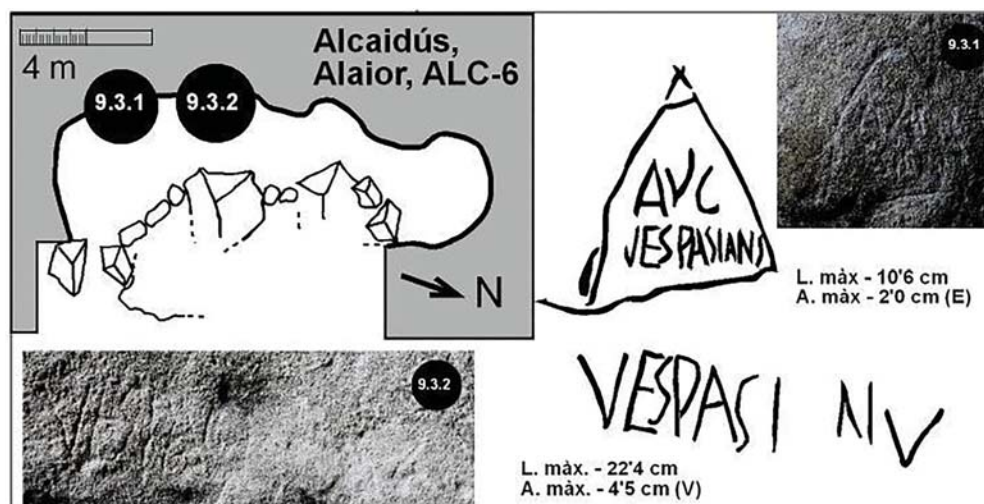

Figura 12. Planta de l'hipogeu d'Alcaldús ALC-6, amb la localització, còpia i fotografia de les inscripcions 9.3.1. i 9.3.2.

llevant. Actualment s'hi accedeix per un passadís entre roques en un extrem de la cavitat actual (13,4 × 4,2 m de llargada i amplada màxima, respectivament), que té forma allargada amb un gran absis sinuós on es pot apreciar el que queda d'una pilastra retallada a la roca que possiblement dividia l'hipogeu en dos espais diferenciats.

Picada en el centre de la pilastra s'observa una capelleta ovalada i en el pany de paret a ponent de la pilastra es localitzen quatre gravats, orientats de ponent a llevant, dos d'ells més o menys geomètrics de difícil interpretació i els altres dos amb inscripcions llatines. La primera (núm. 9.3.1) es troba en un triangle que recorda la forma d'un de isòceles (de 13,8 cm de base per 12,5 d'alçada) i està disposada en dues línies. En la primera només hi ha tres lletres fàcilment llegibles, mentre que en la segona hi ha deu lletres en un estat de conservació molt desigual. La lectura de la inscripció, tanmateix, és clara:

Aug(ustus)
Vespasianus

Sobre les lletres, d'uns 2 cm d'alt, cal destacar la forma de quasi mitja lluna de ⟨G⟩ i l'aspecte marcadament angular de les lletres ⟨S⟩. Val a dir, també, que sembla haver-hi una lligadura entre la ⟨N⟩ i la ⟨V⟩, cap al final de la inscripció. Forma tot el contingut de la inscripció una menció a l'emperador Vespasià, com ja s'ha vist en la inscripció de Son Cintes (núm. 6.1). També és el cas de la segona inscripció d'aquest tercer hipogeu d'Alcaldús (núm. 10.3.2), de 22,4 cm de llarg, les lletres del qual fan devers 4,5 cm d'alt. De fet, el contingut d'aquesta inscripció és exactament el mateix que l'esmentat de Son Cintes:

Vespasi[a]nu[s]

En aquest cas, l'erosió natural de la paret de l'hipogeu ha fet que s'hagin perdut dues lletres. La forma de les lletres no és gaire diferent a la de la primera inscripció. Tot i que totes dues inscripcions són semblants entre elles, no ho són del tot amb l'esmentada de Son Cintes, en què, per exemple, la ⟨S⟩ té un traç corbat i no angles.

Si podia semblar estranya la simple menció del nom de l'emperador Vespasià a l'hipogeu de Son Cintes, la doble documentació del mateix nom imperial en un altre hipogeu a l'altre cap de l'illa (a devers 15 km de distància) ha vingut a mostrar que no és un fet aïllat. Com a hipòtesi de treball, es podrien vincular aquestes mencions locals i particulars a l'emperador amb la reforma promoguda per Vespasià el 73-74, per la qual el dret llatí fou concedit a moltes ciutats hispanes que esdevingueren *municipia*, com fou el cas de *Mago* i *Iamo* (vegeu García Riaza, 2005: 85).

2.10. Hipogeu a la Cala de Sant Esteve (es Castell)

A la banda meridional de la boca del port de Maó es troba la Cala de Sant Esteve, per a la qual fa poc s'ha proposat la presència d'un lloc de fondeig i atracament de naus púniques i romanes, o sigui, un petit port, atès que en un dels dos barrancs que acaben a la cala hi ha evidències d'una instal·lació que devia estar a la vora del fons de la mateixa entre el segle II a. C. i el v-vi d. C. Es tracta d'un jaciment pendent encara d'estudi, però que es troba envoltat d'altres assentaments coetanis, una necròpolis amb diversos hipogeus preromans i, a més, accessible mitjançant un vell camí empedrat que facilitaria el trajecte de *Magona* a la cala.⁸ Es desconeix quan la cala rebé el nom de Sant Esteve (la primera documentació és del segle XVI), però d'ençà del XIX i s'ha apuntat que Orosi i les relíquies del protomàrtir haurien desembarcat en aquesta cala, en lloc del port de Maó (cosa que hauria estat més lògica), com es menciona a la *Circular de Sever* (Amengual, 1988: 16-17; 1991).

Sigui com sigui, el 1897 el catedràtic d'institut Gabriel Llabrés Quintana va trobar juntament amb l'erudit maonès Joan Pons i Soler unes inscripcions de les quals donà notícia a l'epigrafista E. Hübner, amb notes i calcs (*Eph.Epigr.* IX, 1913, 136-137, núm. 362). En aquestes notes (Mascaró 1961: 9) s'apuntava que les inscripcions es trobaven a la paret d'un antic hipogeu situat en el ramal meridional de la cala, a la vora del Fort Marlborough i prop d'una font, quelcom que fa pensar en un antic pou que encara existeix al llavors de les fortificacions britàniques, a la vora del penya-segat del petit barranc que acull la cala. Aquesta mateixa zona ha estat ocupada per cases d'estiueig que, si no van destruir la balma o hipogeu quan foren construïdes, probablement l'assimilaren. Per això mateix, després de 1897 ningú no ha fet esment d'haver vist ni les inscripcions ni el lloc exacte on van ser trobades, motiu pel qual ara per ara la primera lectura no pot ser revisada i totes les edicions es basen en darrera instància en la còpia de G. Llabrés (fig. 13).

8. Per al possible port de la cala i els assentaments i instal·lacions del seu entorn, vegeu Pons Carreras i De Nicolás, 2016, i per al possible camí militar romà, Mascaró, 1956: 13.

Figura 13. Planta de l'hipogeu d'Alcaidús ALC-6, amb la localització, còpia i fotografia de les inscripcions 9.3.1. i 9.3.2.

Segons va documentar aquest estudiós, l'hipogeu perdut contenia quatre inscripcions, totes tingudes per problemàtiques. La primera (núm. 10.1, *CIBal* 157), la més a l'esquerra de totes i situada sota una *tabula ansata* (en què no hi llegí cap text), fou tinguda per la més tardana i fou considerada bizantina pel mateix Hübner (*Eph.Epigr.* IX, 1913, 136-137, núm. 362a). De fet, les revisions d'A.N. Oikonomides (1983: 142, núm. 1) i de M. Paz de Hoz (*IGEP* 494) ho han vingut a confirmar:

Κ(ύρι)ε ἰ βοή(θ)ι

Es tracta de l'abreviatura d'una clara aclamació cristiana, Κύριε βοήθι, 'Senyor, assistiu-nos', omnipresent al món bizantí (noteu la confusió d'omega i òmicron). El principal problema que tenia la inscripció abans de l'estudi d'Oikonomides era la forma en R de la beta, pròpia d'inscripcions bizantines monumentals entre el segle vi i el xi, encara que per motius històrics aquesta inscripció ha de ser anterior a 902. El mateix investigador, però, va proposar una estranya lligadura de lletres βοήθι, refusada per *IGEP*, on es proposa la mateixa lectura oferta aquí.

La segona inscripció (núm. 10.2, *CIBal* 158, *Eph.Epigr.* IX, 1913, 136-137, núm. 362b), situada en el centre de les inscripcions documentades i escrita clarament en alfabet llatí, ha motivat diverses especulacions, perquè el seu contingut no és interpretable per via llatina:

S[---]
[---]

[---]
 [---]
 [---]
 [---]
 INR[---]
 BALOSAI
 IAGVREN

Deixant de banda les línies 1-7, de les quals no se pot extreure cap informació, les dues darreres línies tenen seqüències sense paral·lels exactes. Pel final en *-en* de *Iaguren*, no han mancat propostes d'una filiació ibèrica, o directament, èuscara, partint de les observacions comparatives del professor Antonio Tovar (a *CIBal* 158). Tanmateix, és una via totalment estèril, atès que no hi ha cap tret prou contundent per a defensar-la. De fet, en l'onomàstica ibèrica, un camp ben conegut d'aquesta críptica llengua, no són gens abundants els noms en *Ia-* i, per altra banda, no s'han trobat inscripcions ibèriques que hagin estat produïdes, sense cap dubte, a les Illes. No fa gaire, Pérez Orozco (2015: 350-351, n. 1750 i 1751, encara menys optimista a 2018: 366-367 i n. 1781) ha assenyalat que aquestes formes «tenen un cert aire nord-africà» i ha comparat *Iaguren*, junt amb altres possibilitats, amb el nom paleoamazic *Iagurte*, genitiu documentat a Cartago (*CIL* VIII 25325), línia que ara per ara es pot considerar com la més probable (vegeu §3). De fet, tal volta hauríem de llegir-hi *Iagur<t>en*, si és que originalment no hi havia una lligadura, per altra banda ben coneguda, de *t+e*, quelcom que no es pot comprovar. Sigui com sigui, Balosai, en cas de ser un antropònim complet i ben segmentat, continua sense una filiació ni interpretació clares, tot i que és cert que hi ha algunes formes similars al nord d'Àfrica, problemàtiques segons Jongeling (1994: s.v. *balol* i *gallibalónis*). De moment, un teofòric púnic amb un primer element *Baʕal-*, com proposa Pérez Orozco (2015: 350, n. 1750) és una possibilitat molt atractiva. Cal afegir-hi que tant Velaza (2014: 57) com Pérez Orozco (2015: 350-351, n. 1750 i 1751) han exposat, per la problemàtica que envolta la inscripció, que considerar que conté antropònims, com tradicionalment s'ha fet, és anar més enllà que no les dades ens permeten concloure. Després de veure, però, el conjunt de les inscripcions en hipogeus, aquesta possibilitat en surt reforçada.

També hi ha una tercera inscripció (núm. 10.3, *Eph.Epigr.* IX, 1913, 136-137, núm. 362c; *CIBal* 362), la més a la dreta de totes, de la qual només es pogué llegir una breu seqüència, i de què difícilment es pot extreure cap mena d'informació:

[---]
 [---]SEE[++]L²
 [---]

Com es pot veure, l'hipogeu contenia una curiosa acumulació d'elements de diversa natura i època, com s'esdevé, si fa no fa, en altres hipogeus analitzats en aquest petit recull.

3. L'antroponímia paleoamaziga de les inscripcions dels hipogeus

Deixant de banda els llatins (-) *Cei(u)s Maximus* (4.1), *Vespasianus* (núm. 6.2) i *Honorius* (8.2), tal volta també *Avita* (8.4, si és antic) i els dubtosos *Mustus* (3.1) i *Balosai* (10.2), un dels trets més significatiu dels textos preservats en hipogeus és la presència d'un grup d'antroponims amb característiques comunes i que semblen tenir un mateix origen nord-africà i més concretament amazic: *Iasidur* (dues vegades, 1.1 i 1.3), *Tasidur* (1.2), *Iucuta* (2.2), *Iaso* (7.1) i *Iaguren* (10.2). El cas més explícit és el de *Iucuta*, antroponim trobat tant a Menorca com a Thamusida, per bé que també la resta de noms permet una anàlisi, sense gaire esforços, sota aquesta perspectiva, quelcom que per acumulació la fa versemblant.⁹ Oferim a continuació una anàlisi en detall de cadascun d'aquests noms.

3.1. *Iasidur* i *Tasidur*

Tant *Iasidur* com *Tasidur* són absolutament insòlits, fins i tot en antroponímia nord-africana antiga.¹⁰ No obstant això, en primer lloc, la seqüència consonàntica S-D-R; en segon lloc, la vocalització intraradical A-I-U i, en tercer lloc, la seqüència inicial I- / T-, permeten analitzar-ho com un verb paleoamazic en tercera persona singular, masculí (en I-) i femení (en T-), tenint en compte que en amazic sovintegen els antroponims formats a partir de verbs conjugats en tercera persona.

L'arrel verbal a la qual remetrien aquests antroponims és $\sqrt{Z}(Y)DR$ (en amazic modern), tenint en compte que el fonema amazic modern /z/ (fricativa faringalitzada sonora [z^h]) era en paleoamazic una ejectives sorda*/s'/, tal com hem argumentat ja a partir de dades filològiques i elements de tipologia fonològica (Múrcia 2011, vol. 2: 203-204; 2016: 54-55).¹¹ Aquesta arrel està testimoniada tant en dialectes septentrionals com en tuareg, si bé és en tuareg on és més productiva, és a dir amb més formes derivades del verb (en *tāmajāq*) *zāydār*, (en *tāmašāq*) *əzzāydār*, 'ésser pacient, tenir paciència, suportar amb paciència, esperar pacientment'; concretament el nom de qualitat abstracta *tazidert*, *təzaydert*, *tazāydart*, *težāydärt*, *tazəydert*, (en *tāmahāq*) *tazidirt*, 'paciència, resistència'; el nom de pacient *əməzzəydər*, *əməzzədər*, *emāzzāydār*, 'home pacient, resistent o resignat', i el verb factitiu *zəzzāydər* / *əzzāydār*, 'fer esperar pacientment'.¹² En amazic septentrional

9. Deixem de banda la qüestió més complicada de la toponímia, tot i que sovint alguns políonims de les Illes han estat posats en relació amb el púnic i el món nord-africà en general, com *Bocchorum* (en acusatiu), probablement l'actual Vall i Cala de Bóquer, Pollença. Sobre la possibilitat d'un origen nord-africà vegeu la proposta de Mayer i Rodà, 1983: 30-3; en contra, però, Pérez Orozco, 2018: 196) o *Mago* (així ja en la Circular de Sever 2.5).

10. No apareixen en cap dels dos repertoris antroponímics més importants, ni a Jongeling, 1994, ni a Camps, 2002-2003.

11. Sobre les característiques tipològiques de les consonants ejectives, que són el tipus més freqüent de glotalitzades, vegeu Fallon, 2002.

12. Kossmann (1999: 218, n. 57), en perspectiva preprotoamaziga, suggereix que /z/ hauria pogut evolucionar a partir de /ts'/; és a dir, una africada ejectives. En qualsevol cas, és un fet que el possible fonema d'origen africad hauria acabat esdevenint, tard o d'hora, fricativat.

és sobretot típic del taixelhit, en què ha esdevingut un verb amb el valor modal de 'poder', que, en semàntica diacrònica, hauria partit del significat de 'ser capaç de', no gaire allunyat del versemblant més antic de 'tenir la resistència, l'endurança o la paciència de': tema d'aorist *-zdar-* / *-izdur-* / *-izdir-* ~ tema d'acomplert *-zdar-* (El Mountassir, 2003: 104-105.); per exemple, *zday ad ttazzly*, 'puc córrer'; *ur sul izdar i twuri*, 'encara no pot treballar' (Múrcia i Zenia, 2015: 1118, *sub radice* √𐤌𐤀𐤔).

La vocalització de les formes verbals a les quals remetent els antropònims antics s'ha esvaït, per evolució fonètica regular, en amazic modern, però és congruent amb la que hem pogut analitzar en molts altres antropònims paleoamazics formats a partir de verbs conjugats (Múrcia, 2011, vol. 2: 266-269, §IX.6.4). La restitució de la vocalització paleoamaziga dels noms *Iasidur* i *Tasidur*, **yāšidur* i **tāšidur*,¹³ respectivament, remet a un tema d'aorist, que és aquell que assumeix els valors modals (sovint d'optatiu), com a **yāddir*, 'que ell visqui!' (aorist) ~ **yiddir*, 'ell és viu' (acomplert). Aquest és l'exemple més agraït, ja que està a bastament testimoniada en antroponímia antiga de Zeugitana, Bizacena, Numídia i Mauretània Cesariana com a *Iader*, *Iadar*, *Iaddir*, *Iadyr*, *Iidir* i *Iider*. També el femení corresponent *Thader* (Tagast, *ILAlg* 1000) / *Thadir* (*Thubursicu Numidarum*, *ILAlg* 1616) està testimoniada; per tant, **tāddir*, 'que ella visqui!' (aorist), i fins i tot en una inscripció neopúnica de Cirta (N 45) com a *y'dr* (Jongeling, 2008: 336) i en una de líbica (RIL 260), com a *Idr*, a més de ser, és clar, un dels antropònims amazics moderns més freqüents, tant en la forma d'aorist (*Yidir*) com d'acomplert (*Iddr*).¹⁴ Un altre doblet masculí/femení que hem pogut identificar com a formes d'aorist conjugades és el de *yāmāqār*, 'que (ell) es faci gran!', i **tāmāqār*, 'que (ella) es faci gran', evidenciat a partir dels noms de Numídia i de Mauretània Cesariana *Iamakara*, *Iamcar*, *Tamacar*, tercera persona del masculí i femení del tema d'aorist del verb *imyar* (o *imyr*, segons els dialectes), 'ésser gran', en acomplert *-mqqr-* o *māqqār*.¹⁵ També en aquest verb trobem evidències a balquena de noms formats a partir del tema d'acomplert, **māqqur*, '(ell) és gran', com en l'antropònim cireneu Μακκωρ, el nom de màrtir *Macorus* (Jongeling, 1994: 77 i Jongeling i Kerr, 2005: 57), els antropònims tripolítans *Macarcum*, *Macargum*, *Marcergum* (*Rapidum*, Mauretània Cesariana), *Macurgum* (teònim) i *Maccurassan*, *Macurtam* de Zeugitana, *Macersummis* (*Albulae*, Mauretània Cesariana), en epigrafia líbica com a MKR (RIL 651), MKRN (RIL 650), MKRH (RIL 386), adaptacions llatines com *Macer* i *Maccarus*, així com també *m'qr* en dues inscripcions neopúniques de Lepcis Magna. Es tracta de la tercera persona del singular de l'acomplert del verb estatiu de qualitat que actualment és (aorist) *-imyr-* ~ (perfectiu) *-mqqr-*, 'ésser gran'. La forma MKRN d'una inscripció líbica podria transcriure el mateix participi, en perfectiu, del mateix verb **māqqurn*, '(el que és) gran'. És possible que remeti al mateix lexema l'etnònim *Macares* de la Joànida de Corip, que designa una tribu originària versemblantment de la serralada prelitoral tripolítana (Múrcia, 2011, vol. 2: 304, §IX.8.2.58).

13. Vegeu les formes tuaregs a Prasse, Alojaly i Mohamed, 2003: 928-929, i Heath, 2006: 836.

14. El grafema <š> transcriu una «emfàtica» que en paleoamazic devia ser ejectiva */s'/ i en amazic modern, faringalitxada sonora /z'/.

15. Sobre el valor optatiu de l'aorist amazic, vegeu Galand, 1966: 38.

Són més nombrosos els antropònims paleoamazics formats a partir del tema d'acomplert que els formats a partir del tema d'aorist, però aquí bastarà remetre a l'estudi de Múrcia (2011, vol. 2: 266-269, §IX.6.4). La restitució semàntica dels antropònims als quals remetent *Iasidur* i *Tasidur* és, tractant-se de formes d'aorist, 'que (ell o ella) tingui endurança' o 'que (ell o ella) sigui pacient o resistent'.

3.2. *Iucuta*

És incert que el nom *Iucuta*, trobat a la Torre d'en Quart, sigui una variant del conegut nom *Iugurta(n)* (Múrcia, 2011, vol. 2: 312, §IX.8.2.93, amb referències ulteriors), ja que aital identificació ens forçaria a pensar en una elisió de la R, que és un fonema força estable en amazic; en tot cas, no tenim paral·lelismes epigràfics clars d'aquest tipus d'elisió. Però ja és un fet prou remarcable el testimoniatge d'un altre *Iucuta* a *Thamusida* (IAM, II, 255), que s'esqueia a la Mauretània Tingitana, i ens pot donar alguna pista sobre la procedència del tal *Iucuta* de la Torre d'en Quart. Es pot assajar-ne la identificació lexemàtica. Podria tractar-se de l'aorist d'un verb paleoamazic *-ukku- ~ (acomplert) -ukka-, que actualment trobem en tuareg com a (aorist) -ǎkku- ~ (acomplert) -ǎkka-, 'anar a ca, visitar, freqüentar, passar; acabar'; ghadamsi *aki*, 'passar per les terrasses' i amazic septentrional (aorist) -kk- ~ (acomplert) -kka-, 'passar per (un lloc), restar, romandre, estar de pas en (un lloc), visitar; passar per (una experiència, una situació); (+ díctic de proximitat) venir; abordar, escometre; cardar; superar, sobrepassar, dominar (+ preposició *xf / nnig*); durar; passar un temps en un lloc; provenir de (+ preposició ablativa; Múrcia i Zenia, 2015: 786 *sub radice* √R1). Encara que un tema d'aorist simple *-ukku- no està testimoniats en cap dialecte contemporani (al nostre coneixement), es pot postular a partir del derivat factitiu d'aquest verb que diversos parlars amazics presenten amb vocalització *u_u*: -suku- (en tuareg), -ssukk- (en cabilenc i xaui). Per tant, *Iucuta* podria remetre a una tercera persona de singular en aorist seguida del pronom clíctic d'acusatiu plural masculí *yukku-tǎn. La semàntica no és clara; podria ser 'que (ell) els escometi' (literalment 'que els passi per sobre'). En amazic modern, 'que (ell) els domini, els superi o els sobrepassi', que semànticament sembla més plausible, no es pot construir transitivament, sinó que es construeix amb règim preposicional, concretament *ad fllasn ikk*, però no podem excloure pas que amb aquest sentit el verb -ǎkku- s'hagués pogut emprar transitivament també en amazic antic, ja que perviuen usos transitius molt propers al de 'dominar, superar, sobrepassar' en amazic modern, com ara 'abordar, escometre'.

3.3. *Iaso*

Com s'ha comentat, *Iaso*, si bé no es pot excloure que es pugui identificar com el nom de l'heroi tessali que va encapçalar l'expedició dels Argonautes, el tenim documentat com a *Iasonis* (en genitiu) en una inscripció de Caesarea (la capital de la Mauretània Caesariana) en un context ben mauretà: MATVT.CLAV/IASONIS FILIA (CIL VIII, 21272). *Matut* és un

nom ben amazic (Múrcia, 2011, vol. 2: 42, §VII.8.1.86, amb referències ulteriors). Ben mirat, *yasu* és la tercera persona del singular masculí de l'aorist del verb cabdal (aorist) *-as- / -asu-* ~ (acomplert) *-us- / -usa-*, 'estar situat, escaure's; tocar, caure; tornar, arribar, venir; anar bé, escaure, convenir, ésser convenient, ésser adequat; ésser parent, estar emparentat, ésser de la família'.¹⁶ Per tant, com a antropònim, podria significar 'que escaigui!'; és a dir, un tipus de nom propiciatori per a un fill benvingut o, simplement, 'que arribi!', si la seva concepció ha estat esperada amb especial il·lusió o s'ha fet guar.

3.4. *Iaguren*

A la cala de Sant Esteve es va trobat una inscripció amb tres possibles noms, dels quals el primer, INR[---], només es llegia fragmentàriament; el segon, BALOSAI, sembla púnic (l'element inicial remet molt probablement a la divinitat primordial púnica Baal, present en nombrosos antropònims púnics); finalment, el tercer, *Iaguren*, sembla formalment amazic. Segurament remeti al mateix verb que el nom *Iugurten*, però en tema aorist: (aorist) *-agr-* ~ (acomplert) *-ugr-*, 'ésser més gran (en volum, alçada o edat); ésser superior (en nombre o qualitat), superar; ésser millor (en qualitat o poder), millorar, sobrepassar'.¹⁷ El nom **yagurān* seria el participi d'aorist d'aquest verb, amb el sentit de 'el qui desitgem que sigui millor'. Però, atès que, d'una banda, la semàntica d'un tal nom sembla una mica forçada —tot i que la productivitat dels participis en antroponímia amaziga és molt alta— i, d'altra banda, podríem pensar a restituir una *-t-* —que sí que trobem en un altre nom *Iagurte* d'una inscripció de Cartago (CIL VIII, 25325)—, podríem identificar **yagur-tān* 'que ell els superi', en què la seqüència *-tān* és el pronom clíctic d'acusatiu plural masculí, tan habitual en aquest tipus de designacions antroponímiques.

3.5. Una prospecció a Mallorca: *Icesta*

A part de l'anàlisi lingüística, afegeix una solidesa extra a la identificació d'aquests antropònims el fet que sigui productiva també per a Mallorca. Així doncs, com a mostra, val la pena tractar en aquest petit estudi, que haurà de ser ampliat en el futur, el nom *Icesta* (CIBal 22), que, si bé no té paral·lels epigràfics coneguts al nord d'Àfrica, admet una anàlisi (de fet, més d'una) lexicològica des del punt de vista de l'amazic. En primer lloc, el verb *-kks-*, 'treure, llevar, desempallegar-se de; suprimir, eliminar, esborrar, elidir; deslletar'; en tal cas, *ikks-tn* fóra 'se n'ha desempallegat' (en acomplert) o 'que se'n desempallegui' (en aorist), que en paleoamazic es podria restituir per ventura com a **ikkās-tān*. En segon lloc, el verb *-ys-*, 'estimar', que en els dialectes septentrionals és típic dels parlars zenates —ja

16. Vegeu el dossier complet sobre aquest antropònim a Múrcia, 2011, vol. 2: 310, §IX.8.2.87, amb referències ulteriors.

17. Desenvolupat a Múrcia, 2011, vol. 2: 311, §IX.8.2.90.

que els dialectes no zenates usen generalment *-iri-*, però que és d'origen protoamazic indubtable, per tal com el trobem també fora del diasistema septentrional, concretament en nefussi *əxs*, 'estimar, voler', siwi *əxs*, 'estimar, voler', i en tuareg *iyas*, 'interessar-se, estar interessat, preocupar-se per, estar preocupat per, importar, dependre (d'algú)' (Múrcia i Zenia, 2015: 1018 *sub radice* √*ḤḤ2*), amb ensordiment de la fricativa uvular degut a una assimilació regressiva a la *s* en alguns dialectes. A favor d'aquesta identificació cal tenir en compte que el fonema corresponent a una fricativa uvular sonora en els dialectes moderns devia ser, en paleoamazic, una oclusiva velar ejectiva **k'*, en tot cas una «emfàtica» que notem, com és habitual en la tradició lingüística afroasiàtica, com a /*k̰*/;¹⁸ en tal cas, *ik̰s-tn* (en paleoamazic per ventura **ik̰äs-tān*) fóra 'els estima', que és un tipus de nom ben normal en antroponímia amaziga. Qualsevol de les dues possibilitats seria perfectament possible: la primera sembla que té una mica de dificultat semàntica, mentre que la segona és plausible no solament formalment sinó també semànticament.

3.6. Una porta oberta: la presència d'antroponímia amaziga a les Illes

Una vegada identificada una nova aportació forana a l'antroponímia de l'antiguitat illenca, cal demanar-se per què hi ha antropònims d'origen amazic a Menorca (i a Mallorca), quelcom que no és fàcil de respondre a causa del migrat coneixement sociològic i demogràfic que tenim de les Balears a l'antiguitat. Primer de tot, hem de qüestionar-nos si el fet que aquestes persones portin noms amazics és conseqüència de llur origen nord-africà o si, en canvi, alguns illencs antics adoptaren aquesta onomàstica forana per motius que desconeixem. Si partim de la primera assumpció, hem de tenir en compte que hi hagué pobladors d'origen amazic en època de control púnic sobre les Illes (o sigui, del segle v a. C. fins al 123 a. C.) i que, per tant, aquests antropònims podrien testimoniar una pervivència demogràfica que es podria remuntar a l'època de dominació púnica; però aquests antropònims també podrien remetre a pobladors advinguts a aquestes illes del Mare Nostrum en època de dominació romana, atès que també en els segles posteriors al segle II a. C. hi hagué moviments demogràfics significatius entre ambdues ribes i entre les illes que hi havia al mig. Si, en canvi, partim de la segona assumpció, ens hem de demanar pels motius pels quals individus illencs adoptarien noms d'origen amazic. També resta sense resoldre la relació entre aquests noms aïllats i els hipogeus en els quals han aparegut. ¿Hi foren inhumats quan aquests hipogeus encara tenien una funció funerària o es tracta de visitants, com s'esdevingué en altres inscripcions fetes en cavitats d'arreu de l'Imperi Romà? Ara per ara, amb la minsa informació que tenim per a les Illes a l'antiguitat, no estem en condicions de bandejar cap de les possibilitats plantejades. Hem de deixar per a treballs ulteriors la recerca sobre les relacions entre les Illes i el nord d'Àfrica a l'antiguitat.

18. En perspectiva paleoamaziga, vegeu Múrcia, 2011, vol. 2: 312, §IX.8.2.93.

Bibliografia

- ADAMS, J. N., 2003, *Bilingualism and the Latin Language*, Cambridge University Press, Cambridge.
- AMENGUAL, J., 1988, Les fonts històriques de les Balears en temps cristians fins als àrabs, a P. de PALOL (dir), *Les Illes Balears en temps cristians fins als àrabs*, Institut Menorquí d'Estudis, Ciutadella, 15-20.
- AMENGUAL, J., 1991, *Els orígens del cristianisme a les Balears i el seu desenvolupament fins a l'època musulmana I*, Editorial Moll, Palma.
- CAMPS, G., 2002-2003, Liste onomastique libyque. Nouvelle édition, *Antiquités africaines* 38-39, 211-257.
- CIBal = VENY, C., 1965, *Corpus de las inscripciones baleáricas hasta la dominación árabe*, CSIC, Madrid.
- CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlín.
- CVA² = OXÉ, A. i COMFORT, H., 2000, *Corpus vasorum Arretinorum: a catalogue of the signatures, shapes and chronology of Italian sigillata*, Habelt, Bonn.
- DE NICOLÁS MASCARÓ, J. C., 1987, *Inventari de Protecció del Patrimoni Històric, Arqueològic*, Ajuntament de Ciutadella.
- DE NICOLÁS MASCARÓ, J. C., IBÁÑEZ ORTS, V., ARNAU FERNÁNDEZ, P. i ZUBILLAGA, M., 2014, Reivindicación de los antiguos grabados de los hipogeos prehistóricos de Menorca (1): DIODORVS, BONITAS, HONORIVS y la Cueva de las Cabezas de Toro, a A. MARTÍNEZ ORTEGA i G. GRAZIANI ECHÁVARRI, (coords.), *VI Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears. Formentera (26 a 28 de setembre de 2014)*, Consell Insular i Secció d'Arqueologia del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de les Illes Balears, Formentera, 249-260.
- DE NICOLÁS, J. C. i MOLL, B., 2013, Sellos bizantinos de Menorca. Un arconte mallorquí para las Baleares en el siglo VIII, *Tharros Felix* 5, 537-582.
- DE NICOLÁS, J. C. i FERNANDO PRADOS, «Un viaje púnico-talayótico» al mas allá. Grabados en hipogeos menorquines, póster a *X Coloquio Internacional del Centro de Estudios Fenicios y Púnicos «Mare Sacrum. Religión, cultos y rituales fenicios en el Mediterráneo»*, Cádiz y San Fernando, 13-15 de diciembre de 2017.
- EL MOUNTASSIR, A., 2003, *Dictionnaire des verbes tachelhit-français (parler berbère du sud du Maroc)*, L'Harmattan, París.
- Eph.Epigr. IX = *Ephemeris epigraphica, corporis inscriptionum Latinarum supplementum*, Reimer, Berlín.
- FALLON, P., 2002, *The Synchronic and Diachronic Phonology of Ejectives*, Routledge, Londres / Nova York.
- FREI-STOBLA, R. i MOREL, J., 1999, La chute de la foudre à Aventicum : une nouvelle inscription, *Bulletin de l'Association Pro Aventico* 41, 215-221.
- GALAND, L., 1966, Inscriptions libyques, a *Inscriptions antiques du Maroc*, CNRS, París, 1-80.
- GARCÍA HERNÁNDEZ, B., 1985, *Nocturnum* (Plaut. *Amph.* 272): cuestión filológica, solución semántica, *Emerita* 53, 1, 93-102.
- GARCÍA HERNÁNDEZ, B., 1992, *Summanus* I. El enigmático dios del fulgor nocturno, *Emerita* 60, 63-69.
- GARCÍA HERNÁNDEZ, B., 1992b, *Summanus*. II. Su identidad divina, *Emerita* 60, 205-215.
- GARCÍA HERNÁNDEZ, B., 2010, «*Nocturnus* y *Summanus*», dos nombres del lucero del alba, *Latomus*, 69, 4, 965-980.
- GARCÍA RIAZA, E., 2005, Ciudades romanas de Baleares: estatutos jurídicos, en M. L. SÁNCHEZ i M. BARCELÓ (coords.), *L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les illes Balears, XIII Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma 2004, Palma, 83-99.
- HEATH, J., 2006, *Dictionnaire touareg du Mali: tamashek-anglais-français*, Karthala, París.

HEp = *Hispania Epigraphica*, Madrid.

IAM = EUZENNAT, M., MARION, J., GASCOU, J. i DE KISCH, 1982, *Inscriptions antiques du Maroc, 2, Inscriptions latines*, CNRS, París.

ILAlg = GSELL, S. (ed.), 1922, *Inscriptions latines de l'Algérie. Tome 1 : Inscriptions de la Proconsulaire*, Honoré Champion, París.

ILAlg2 = PFLAUM, H. G. (ed.), 1957-2003, *Inscriptions latines de l'Algérie. Tome 2 : Inscriptions de la Confédération Cirtéenne, de Cuicul et de la tribu des Suburbures*, Honoré Champion, París.

IRC III = FABRE, G., MAYER, M. i RODÀ, I., 1998, *Inscriptions romaines de Catalogne III. Gerone*, Diffusion de Boccard, París.

JIMÉNEZ, H., PRADOS, F., DE NICOLÁS, J. C., ADROHER, A. M., TORRES, O., MARTÍNEZ, J. J., GARCÍA, I., LÓPEZ, D., EXPÓSITO, D. i CARBONELL, S., 2017, Prospección arqueològica en Torrellafuda (Ciutadella, Menorca). Al encuentro de la Menorca púnica, a F. PRADOS, H. JIMÉNEZ i J. J. MARTÍNEZ (coords.), *Menorca entre fenicios y púnicos*, CEPOAT/Publicacions des Born, Múrcia/Ciutadella, 181-200.

JONGELING, K. i KERR, R. M. (eds.), 2005, *Late Punic Epigraphy. An introduction to the study of Neo-Punic and Latino-Punic inscriptions*, Mohr Siebeck, Tübingen 2005.

JONGELING, K., 1994, *North-African names from Latin sources*, CNWS, Leiden.

JONGELING, K., 2008, *Handbook of Neo-Punic Inscriptions*, Mohr Siebeck, Tübingen.

JUAN BENEJAM, G., 1998, Sopravvivenza della popolazione rurale a Minorca: le ceramiche romane di Cala Morell, *L'Africa Romana XII*, 827-838.

JUAN BENEJAM, G., 1999, Les coves 9 i 10 de Cala Morell i els seus patis, *Mayurqa*, 25, 43-58.

JUAN CASTELLÓ, J., en premsa, La celebración del *natalis urbis* en Cales Coves (Menorca), ritual y ofiçiantes.

KOSSMANN, M., 1999, *Essai sur la phonologie du proto-berbère*, Rüdiger Köppe Verlag, Colònia.

MASCARÓ PASARIUS, J., 1953, Los signos

rupestres alfabéticos de Torre Llafuda, *El Iris* 517, 1 i 4.

MASCARÓ PASARIUS, J., 1953-1954, Las cuevas prehistóricas y los grabados rupestres de Menorca, *Ampurias* 15-16, 345-349.

MASCARÓ PASARIUS, J., 1956, *Los caminos militares romanos de Menorca*, Monografías menorquinas 23, Ciutadella.

MASCARÓ PASARIUS, J., 1961, *Notas de prehistoria menorquina*. Monografías menorquinas 52, Ciutadella.

MASCARÓ PASARIUS, J. i MARROQUÍN CAMPS, M., 1982, Carta arqueològica del término municipal de Ciutadella, en J. MASCARÓ PASARIUS (coord.), *Geografía e Historia de Menorca III*, Al-lés Artes Gráficas, Ciutadella, 188-372.

MAYER i OLIVÉ, M., 2006, El conjunto de inscripciones rupestres de Cales Coves, en *Historia de las Islas Baleares. Vol 16. Patrimonio histórico y artístico. Prehistoria e Historia Antigua*, El Mundo - El Día de Baleares, Palma, 230-233.

MAYER i OLIVÉ, M., 2017, Shipping and the Movement of Materials and Products in the Roman Mediterranean, with particular reference to their reflection in the Balearic Islands, a J. VELAZA (ed.), *Insularity, Identity and epigraphy in the Roman World*, Cambridge Scholar Publishing, Newcastle, 221-341.

MAYER, M. i RODÀ, I., 1983, Consideraciones sobre el topónimo Pollentia y el asentamiento romano en la bahía de Pollença, *Symposium de Arqueología. Pollentia y la Romanización de las Baleares*, Ajuntament d'Alcúdia, Mallorca, 23-34.

MÚRCIA SÀNCHEZ, C., 2011, *La llengua amaziga a l'antiguitat a partir de les fonts gregues i llatines*, 2 vols., Institut Mòn Juïc/Promocions i Publicacions Universitàries, Mòn Juïc Institut d'Estudis, Barcelona.

MÚRCIA, C. i ZENIA, S., 2015, *Diccionari català-amazic/amazic-català*, Llibres de l'Índex, Barcelona.

OBRADOR CURSACH, B., en premsa, La petjada jueva a l'epigrafia antiga de les Illes Balears i Pitiüses: una revisió de conjunt.

- OIKONOMIDES, A.N., 1983, The Companions of Odysseus & the Balearic Islands (P. Oxy. 2688, 26-32). Appendix: Two Byzantine Inscriptions, *Ancient World* 7, 139-144.
- ORFILA PONS, M., BARATTA, G. i MAYER, M., 2012, Los santuarios de Calescoves (Alaior, Menorca): Coberxo blanc y Cova dels Jurats o de l'Església, Informe preliminar, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada*, 20, 395-433.
- ORFILA PONS, M., BARATTA, G., MAYER, M., SÁNCHEZ, E., GUTIÉRREZ, M. i MARÍN, P., 2016, *Los santuarios de Cales Coves (Alaior, Menorca)*, Editorial Menorca, Alaior.
- PÉREZ OROZCO, S., 2015, *La lengua de los baleáricos*, Madrid (tesi doctoral UNED).
- PÉREZ OROZCO, S., 2018, *La lengua de los baleáricos*, Real Academia de Cultura Valenciana, València.
- PETRUS DE TOLÓS, M., 1967, *El poblado talaiótico de Torre Llafuda*, VI SPP. Universidad de Zaragoza, Saragossa.
- PLANTALAMOR, L., 1991, *L'arquitectura prehistòrica i protohistòrica de Menorca i el seu marc cultural*, Govern Balear. Conselleria de Cultura, Educació i Esports, Maó.
- PLANTALAMOR, L. i RITA, M. A., 1977, Pozo con rampa-escalera prehistórico de Alcaidús (Menorca), *Pyrenae* 13-14, 307-311.
- PONS CARRERAS, M.A. i DE NICOLÁS, J. C., 2016, Sobre una possible instal·lació portuària romana a la Cala de Sant Esteve (Es Castell), vora l'entrada del port de Maó, *Arqueomenorca*, monografies 25, 1-4.
- PRASSE, K. G., ALOJALY, G. i GHABDOUANE, M., 2003, *Dictionnaire Touareg-Français (Niger)*, Museum Tusulanum Press, University of Copenhagen, Copenhagen.
- RAMIS y RAMIS, Juan, 1817, *Inscripciones romanas que existen en Menorca, y otras relativas à la misma sacadas de varios escritores*, Imprenta de Pedro Antonio Serra, Maó.
- REBUFFAT, R., 1977, *Thamusida III. Fouilles du service des antiquités du Maroc*, École Française de Rome, Roma.
- RIL = CHABOT, J.B., 1940-41, *Recueil des inscriptions libyques*, Imprimerie nationale, París.
- SÁNCHEZ, M., ORFILA, M., GUTIERREZ, M. i MARÍN, P., 2016, La Cova dels Jurats de Calescoves (Alaior, Menorca). ¿Un santuario rupestre en el mundo talaiótico?, *Complutum* 27, 185-198.
- SIGNES CODOÑER, J., en premsa, Las islas Baleares y su relación con Bizancio en los siglos VIII y IX: una propuesta de periodización.
- VELAZA, J., 2014, Antroponimia y lenguas prerromanas en las islas Baleares, *Emerita* 82, 1, 51-67.
- VENY, C., 1982, *La necrópolis protohistórica de Cales Coves, Alaior, Menorca*, Madrid, *Bibliotheca Praehistorica Hispana* XX.
- ZUCCA, R., 1998, *Insulae Baliares. Le isole Baleari sotto il dominio romano*, Carocci editore, Roma.